

СЭСЭН СЭНГЭ

*Арадай дунда хэлсэдэг
онтохонуудай аялгаар бэшэгдэбэ*

ҮНШЭРҮЭН ХҮБҮҮН

Хүбшын сагдуул модоной
Хүбэнэг намаахан байхада,
Уур ехэтэ арсаланай
Уймар нарайхан ябахада,
Зандан шара хулһанай
Захын ожорһохон байхада,
Заан томо амитанай
Заахан зулзагаһанда бэлэй.
Оргойто бөөгэй омогто,
Олон түмэнэй баргада,
Уһан голой булангирта,
Улад зоной баларта бэлэй.
Хонгор майлын хаяада,
Хотогор жалгын адагта
Түрэнэн гараһан алдартай
Түгдэм дархан гэдэг,
Борьбо дээрээ бодоһоор,
Борсо мяхаар хоолложо,
Улад зонойнгоо дунда
Уран дархан ажалтай,
Хотон зонойнгоо дунда
Хошон сэсэн алдартай,
Адууһа мал үдхэжэ,
Ажана тэнюун һууһан юм.
Сэлгээ сагаан талада
Сэнгэжэ ябахадаа уулзаһан,
Жороо хүрдан моридой

Жолоо татажа танилсаһан
Налгай найхан Янжамаа
Наһанайнь нүхэр юм һэн.
Хуби заяагаа холбоһон
Хубитай тэдэ хоёр
Хүбүүн үрэтэй боложо,
Хүн зоноо уриба.
Үбгэд, хүгшэд түрүүтэй
Үетэн нүхэдын сугларжа,
Түрэхэн гараһан хүбүүндэнь
Түлиһэн галыень эзэлүүлэн,
Сэсэн эрын дээжэ
Сэнгэ гэжэ нэрлээ һэн.
Хонин төөлэй түхээрэн,
Хурим тоонтын бүтээжэ,
Балшар байһан хүбүүень
Баатар гэжэ юрөөгөө һэн.
Түгдэм дархантан хоюулаа,
Түрэхэн үрээ эрхэлүүлэн,
Һанаха ганса хүбүүгээ
Һагса арһаар мансылан,
Эрхэ тангилаар тэнжээжэ,
Эльгэ дүүрэн һуугаа һэн.
Арад зоной дэгжэжэ,
Адууһа малаа үдхэн,
Аба хайдаг эрхилэн,
Амар амгалан һуухада,
Үлэн хирээ гомдожо,
Үүлэтэ тэнгэрээр хаагалба.
Амгалан тэдэнэй байдалда
Алаг шаазгай атаархаад,
Хоб үргөө хабиржа,
Холын нютагаар шаханаба.
Алаг шаазгайн хобоор
Алуур дээрмэ хэдэг,
Хүхэ шонын уляагаар

Хүүр нэе бэдэрдэг,
Хара хирээгэй хадам
Хаан Гургалдай гэдэг
Гэртээ нуужа байгараа,
Гэнтэ һонюушархан шагнаба:
«Баруун-хойто зүгтэ
Бараг эдишэ байнал,
Адууһа мал үдхэхэн
Арад зон нуунал!
Бусалма һайхан голнууд,
Бурьялма түргэн горхонууд
Шэлбэхэ намаагаа шэрэлдэхэн
Шэбэр шугыгаар урданал.
Аргатай болбол добтолыш!
Араатай болбол хазыш!» — гэжэ
Үдэ жэгүүрээ дэбисэгээн,
Үлэн хирээ хаагалба.
«Холын хойто нютагта
Хотон айл олон аад,
Хоб хэрүүлээр химаржа,
Хоол шарууһан болоногүй», — гэжэ
Шадалай хүрэхысэ шангаар
Шаханан байба шаазгай.
Гэтэжэ нууһан Гургалдай
Гэдэхэ халта эльбээд:
«Улайн нураг дуулаба гүб,
Урални зохолходол гэнэ», — гээд,
Үхэр улаан хэлээрээ
Үргэ амаа долёожо,
Эритэ зэбсэгээ ханхирган,
Эндэ тэндээ агсаба.
Түмэр сан наяргажа,
Түмэн сэрэгээ суглуулаад,
Агта хүлэг мориёо
Амаарнь хазаарлажа мордобо.
Эритэй хурса һэлмэээ

Эшһээнъ барижа мордобо.
Хорин үдэр һэтэ
Хорхой могойдол мүлхибэ,
Арбан үдэр огто
Араатан амитаңдал маряаба.
Хэдэн мянган сэрэгээрээ
Хээрэ талаар ябажа,
Ажана һууһан зониие
Алажа хюдажа захалба,
Хото хорёодонь довтолжо,
Хоро тодхор ушаруулба;
Гал гуламтыень хүнөөжэ,
Гар, хүлыень хүлибэ.
Халаг хүхы гүүлэн,
Хамаг зөөриень тоноод,
Хамбы болгон ашаалжа,
Хажар тэмээ буйлуулба.
Толото дэлюн дайдыень
Тоорог тобогоор хушаба,
Туяата наранай гэрэлые
Туруунай тооһоор бүрылгэбэ.
Үлэһэн бууса хорёоень
Үнэһэн болосо шатаагаад,
Үдэрэй сагаан гэгээ
Үмхэй утаагаар тунаагаад,
Улад зонииень бугэдөөрнь
Урдаа туужа арилба.

Хорото дайсанай довтолоодүйдэ,
Хотон айлай бодоогүйдэ
Халзаанай хүгшэн гансаараа
Хара ямаагаа адуулхаяа
Хабидаагаар хүтэлөөд гараһан юм.
Һаамхай ямаагаа адуулаад,
Һалирһаар үдэшэ бусахадань,
Хотон айлынь харагданагүй,
..

Хорон угаан анхилба,
Түрэхэн гараһан гэрэйнь
Түхэрээн нуури үзэгдэбэ,
Тодолжо шэртэн гэхэдэнь,
Тонулда ороһон байба.
Эритэ мэсын үзүүрээр
Эмхэ хамха хадхаад,
Шуран шуумар годлёр
Шобтор ходор харбаад,
Амитан зониень абаашаһан,
Адууһа малыень тууһан байба.
Үнэн болоһон ушарые
Үзэн харан гэхэдээ,
Үтэлһэн хүгшэнэй шарай
Үнэхэн хүхэ болобо.
Уярһан хара нюдэниинь
Уһа нёлбоһоор дүүрээд,
Хул, гарынь тушалдаад,
Хүдэлжэ ядан зобобо.
Эльгэ зүрхөө хүмэрин,
Эрьен тойрон ябатарнь,
Галда шатаһан гэрэй
Ганса туургань үлэнхэй,
Ханатай байһан гэрэй
Хахадынь унан һаланхай,
Уйгааг шоройгоор зууралдан,
Ууян шатан байба ха.
Шатажа һаланхай гэрэй
Шара һэеы дээрэ
Бахардажа айһан хүүгэд
Бархиран шашхан байба.
Балшар бэень гүлгэдэн,
Барижа ядан арбалзана,
Тахим борьбонь тулюурдан,
Тарайн унан хэбтэнэ.
Газаа үлэхэн хүгшэн

Борьбоһонь тулюурдан

Гараа парсаин, тонг оижо,
Татажа бээдээ абаад,
Таатай уринаар таалаба.
Үнэхэн болоһон буусадаа
Үнэшэржэ гээгдэхэн хоёр,
Хоол умда бэдэрхээе,
Хотон айлые хараашалан,
Хара ямаагаа хүтэлөөд,
Харгы дахан ябабад.
Харанхалжа, Сэнгын бархирхада,
Халзаанай хүгшэн тогтожо,
Хара ямаагаа хаагаад,
Харгы замдаа умдалуулна.
Арбан үдэр үргэлжэ
Арай ёохон алхаһаар,
Найман хүни үргэлжэ
Найган ганхан холжорһоор,
Һөөг үндэр модоной
Һүүдэртэ хүрэхэ тогтобод.
Үтэлжэ һуларһан Халзаанай
Үргэнэ нойртоо диилдэжэ,
Ара гэдэргээ алдалан,
Амаржа унтахаяа хэбтэбэ.
Найман хүниин харгыда
Нарай Сэнгэ аяшарһандаа,
Халзаанай хүгшэниие хүзүүдээд,
Хасарынь дэрлэн унтаба.
Уураг нилха Сэнгын
Уһа нёлбоһон хатанагүй, —
Халзаанай хүгшэнэй хасараар
Хажуу тээшээ урдана.
Эгээл энэ үедэнь
Эндэ дүтэшэг байһан
Сугсагалдай хаанай барлаг
Сугтаа хэбтэхэн хоёрые
Дээрэнь ерэхэ хараад,
Ламы гайхан байба үэ

дэмвэ гайжап байба ха,
Хажуудань ерэжэ хараад,
Хайрлажа, гайхажа байба ха.
Үзэн ядаһан һаналаа
Үргэнэ нойртоо зүүдэлэн,
Амаржа унтаһан Халзаанайн
Аалиханаар нюдөө нээхэдэ,
Хари хүн хажуудань
Хаража гайхажа байба ха.
Орохо гэргүй болоһоноо,
Олон хоногто зобоһоноо
Халзаанай хүгшэн хөөрэжэ,
Харгы заахыень гуйба.

Тиигэжэ хэлэнэн үгэдэнь
Тэрэ хүниинь уяржа,
Хоёр тулиһан аяншаниие
Хотон айлда абаашаба.
Аза хубинь болоходоо,
Арад зонтой уулзаба,
Үтэлһэн хойноо зобоһоноо
Үгэлэн Халзаанай хөөрэбэ.
Зобоһон замайнь түүхые
Золгоһон хүнүүд дуулахадаа,
Хорин шүдөө хабиралдан,
Хоро шараа бусалнад.
Энэрхы нюдөө хурсадхан,
Ээмэг болгон гэтэнэд.
Амгалан һууһан зондо
Алуур дээрмээр добтолжо,
Хара тодхор ушарууһан
Хаан Гургалдай тухай
Хамаг зон дуулажа,
Хараал сэдхэлдээ шэбшэнэд.
Элитэ зобоһыень дуулахадаа,
Эльгэ зүрхөө хүмэрюулэн,
Аянай хоёрые хайюлажа.

Аятай зохидоор угтанад,
Аша хубинь болоходоо,
Амитан зоной тэдхэмжээр
Үтэлһэн хүгшэн амарба,
Үнэшэрһэн Сэнгэ һэргэбэ.
Утаата галаа бадарааха
Урсахан гэртэй болобо,
Боро хирэдээ эдихэ
Борсохон эдеэтэй болобо.

ҮДЭР ЖЭЛНҮҮД ҮНГЭРНЭ

Хүүгэд заахан Сэнгын
Хүгшэн Халзаанай үтэлжэ,
Наһа наһатай байхадань,
Наһа бараһан юм ха.
Хоёрдохёо үнэшэрһэн Сэнгэ
Хоног бүри ургаба,
Хүбүүн бэень хүгжэн,
Хүсэ шадал нэмэбэ,
Эрэлхэг зориг түгэлдэр
Эдир хүбүүн болобо.
Ажалша бэрхэ байһандаа
Арга шадабаряараа суурхаба.
Мэдээ ухаа ороһоор,
Мэхээр зөөри үдхэнгүй,
Ажал дээрэ шалгарһаар
Арбан наһа хүрэбэ.
Шарахан һэеы урсадаа
Шанаһан боро хоолтойхон,
Шабар хунхан тогоондоо
Шара сай умдатайхан,
Үльгэр түүхэ һонирходог
Үнэншэ ажалшан болобо.

Зон хүнөөрөө сугларжа,
Зол заяагаа хубаалдан,
Сэсэн үгэ зугаагаар
Сээжэ зүрхөө баясуулна.
Холын хүшэр хамбыда
Холожо даари болоһон,
Үһэ нооһоо халсаранхай,
Үргэдэг тэмээнэй буйлалдаан,
Хаанай барлаг боложо,
Хара шоройдо дарагдаһан,
Үргэ яһан болонхой
Үгытэй зоной уйлалдаан
Үнэшэн Сэнгын шөхэндэ
Үргэлжэ дуулдан байна.
Хүйтэн дошхон үдэрнүүдтэ
Хүл гараа хүлдөөд,
Ааяма халуун үдэрнүүдтэ
Ангажа, үлдэжэ ябаһан
Барлаг зоной байдал
Балшар Сэнгэдэ һанагдажа,
Ухаан бодолдонь ороолдон,
Урдань ходо харагдана.
Нарай багаһаа хойшо
Наадан үелжэ ябаһан,
Һубһа, шүрын нүхөөр
Һуга шобто харбадаг
Сунды мэргэн хүбүүнтэйгээ
Сула Сэнгэ нүхэсэжэ,
Үе үүри нүхэдөө
Үдэшэ бүри суглуулаад,
Хамаг зонойнгоо тулихые
Хараһан үзэһэн тухайдаа,
Хаанай шөрүүн аашын
Хатуу шанга тухай
Үльгэр түүхэ зохёожо,
Үүр сайтар хөөрэлдэнэд.
Үгытэй зоной байдал

Тыгэй зоной байдал
Үдэр бүри доройтоно,
Сэсэн Сэнгэ хүбүүнэй
Сэдьхэл зүрхэн соо
Хаанай хашаланда эсэргүү
Хаба зориг шудхарна.
Үльгэр хэлсэжэ һууһан
Үетэн нүхэд бүгэдөөрөө
Һанаа бодолдо дарагдан,
Һаруул болотор һуунад.
Тэрэ гэхын хирэндэ,
Тэнгэреэр шубуун ниидэжэ,
Тооһо һалхи хүдэлгэн,
Тооно дээрэнь ерээд,
Дайлан добтолһон юумэдэл,
Дайран алдаба даляараа.
Өөдөө үлылдэн харахадань,
Үрхэ дээрэнь һууһан
Хун сагаан галуун
Хурсаар түүрээн үгэлбэ:
«Һэби, һэби, һэбиихэн,
Һэбин дэлин байналби,
Һэргэг хадаа, дуулыш!
Һэгээтэй хадаа, шагныш!
Үдэ жэгүүрээ гамнангүй,
Үүлэтэ тэнгэреэр элинэлби,
Үзэһэн хараһанаа далдалангүй,
Үнэн зүрхэнһөө хэлэнэлби!
Үргэн ехэ мүрэнэй
Үзүүр торгон эрьедэ,
Сэгээн ехэ далайн
Сэсэрлиг һайхан хүбөөдэ,
Хүн зоной дундаһаа
Хүсэ шадал суурхабал.
Арад зоной дундаһаа
Алдар соло дуулдабал.
Барһаг зонной лундаһаа

Баатар үрэ түрэжэ,
Хариин дайсанда хорүүлхан
Хамаг зоние сүлөөлбэл.
Оршолон уйдхарта дарагдаһан
Олон жэлэйн нёлбоһые
Алтан наранай туяагаар
Абарба, хатааба гэлсэнэл.
Загаһанай томо загаһанда
Залнюулжа хосорһон зоние
Гэдэһэн сооһоонь гаргажа,
Гэртэнь тарааба гэлсэнэл.
Һэби, һэби, һэбиихэн,
Һэбин дэлин байналби.
Һэргэг хадаа, дуулыш!
Һэгээтэй хадаа, шагныш!
Үдэ жэгүүрээ гамнангүй,
Үүлэтэ тэнгэреэр элинэлби,
Үзэһэн хараһанаа далдалангүй,
Үнэн зүрхэнһөө хэлэнэлби.
Түрэхэн гараһан нэрыень
Түүхын домогоор холбуулан,
Бата сагаан баатар гэжэ
Баруун зүгтэ нэрлэнэл.
Сарбан ехэ хүхэтэй,
Сарюун тэрэ баатар
Тулиһан хүнүүдтэ туһалжа,
Турууга моритой болгодог,
Үнэшэн хүнүүдтэ туһалжа,
Үнэр баян болгодог
Эди шэдинһээ гадна
Эрэлхэг хүсэтэй юм ха.
Һэби, һэби, һэбиихэн,
Һэбин дэлин байналби.
Һэргэг хадаа, дуулыш!
Һэгээтэй хадаа, шагныш!
Үдэ жэгүүрээ гамнангүй.

Үүлэтэ тэнгэреэр элинэлби,
Үзэһэн хараһанаа далдалангүй,
Үнэн зүрхэнһөө хэлэнэлби», — гэжэ
Хүнэй үгөөр үгэлбэ,
Хүхюутэйгээр түүрээн хэлэбэ.
Үгытэй зонойнгоо тухай
Үльгэр түүхэ хэлсэжэ,
Һанаа бодолдо баригдаад,
Һаруул болотор һууһан
Үнэшэн Сэнгэ хүбүүн
Үетэн нүхэдөөрөө хамта
Хун сагаан галуунай
Хурса түүрээе һайшаан,
Үнэтэй һониниие дуулаһандаа:
«Үшөө саашань хэлыш!» — гээд,
Газаа тээшээ харайлдажа,
Гараараа даллан ооглобо.
Алда далитай галуун
Агаарта тамаран дэгдэжэ,
Үүлэ мананай саана
Үни нюугдаһан байба ха.

ТОДХОР ТОХЁОЛДОБО

Эзэн Сугсагалдай хаанай
Эрхэ басаган Эрдэни
Элүүр байтараа үбдэжэ,
Эльгэ зүрхөө тэбэрибэ:
Байжа бэень хүхэрөөд,
Байжа ядан шэшэрбэ,
Альга һабарынь бажуулдаад,
Араа шүдэниинь зуулдаба,
Урин харахан нюдэниинь
Уһа нөлбоһоор дүүрэбэ.
Урал аманиинь хуургайтаад,

улаан хөөнэ бууража,
Хараасгайн далидал нидхэнь
Хараһаар байтар хумирба,
Хара шүлһэ найруулан,
«Хайрлыт, абыт!» — гэбэ ха.
Мэдээ ухаа табиһандал,
Мэгдэнэ тэбэдэнэ хаан.
Абаралша, мэдэлшэдээ ерүүлэн,
Абарал эринэ тэдэнһээн.
Гуниг тодхороо дурдан,
Гуйн мүргэнэ тэнгэридээ,
Газаа гаран зальбаржа,
Гараа һарбайн дохино:
«Одо ялаан тэнгэрим,
Ойлгожо дуулыш хэлэхыем:
Оюун Эрдэни басагыем
Оһол зоболонгоо зайсуулыш!
Баруунайм ехэ тэнгэри,
Барихан эдеэнһээм хүртыш!
Халыан үргэнэн хорзымни
Халуун дээжэһээ амсыш,
Эрхэ ганса басагыемни
Эдэгээжэ үршөөгыш», — гэжэ
Үбдэг дээрээ унан,
Үгэлэн шэбэнэн гуйба.
Гай тодхорынь арилангүй,
Ганса басаганинь доройтобо,
Үдэр бүхэндэ атирһаар,
Үхэхэ сагын ойртобо,
Үгэлхэ үгэнь аалидаһаар
Үнгэрхэ үень дүтэлбэ.
Хаан дэмы гайхахадаа,
Хамаг албатаяа суглуулжа:
«Хэн ямар эрдэмтэйб,
Хэрэглэгты, харуулагты тэрэнээ.
Хэзээ юу дуулаа һэмта,
Харыгты, доройгты!» — гэбэ ха.

Лэлэгтэ, ярагтэ!» — гэв ха.

Зараса сэсэн Сэнгэ
Засагтань албата байһандаа,
Захяа дохёогоорнь ерэжэ,
Захада хойгуур зогсобо.
Зугаа хүүрыень шагнажа,
Зоной хэлэхые хүлээнэ.
Албата зониинь абяагүй,
Ама хамараа жэмылдээд,
Бэе бэеэ гэтэлсэн,
Бэрхэшээлтэ байдалаа гайхалсабад.
Тэндэ байһан Далаша
Тэсэжэ ядан хашхараад,
Хажуудаа байһан Галшатай
Хамта харайлдан ошожо,
Эзэн хаандаа дүтэлөөд,
Иигэжэ хэлэн байба:
«Гайхалай холын газарта,
Газаада далайн саана
Цэжэр мүнгэн ордониинь
Цэрээмэл алтан хүбөөтэй,
Хүндэтэ алдар нэрэнь
Хүсэтэ Гургалдай гэдэг лэ!
Эгээл тэрэ хаанай
Эрхим мэдэлшэ хатан,
Хорото баршад байгаа наань,
Холо урда мэдэдэг,
Долёобор хургандаа домтойл,
Эрхы хургандаа эмтэйл.
Тодороо элирээгүй юумые
Толидоо хаража мэдэдэг лэ,
Тэрьелхэ зугадахын аргагүй,
Тэндэнь хаража олодог лэ,
Толото шарайнь шэдитэйл,
Толито хатан алдартайл.
Адуунайнгаа ардагые шөлэгты,
Агтынгаа түргэниие хулпагты

Арсалан барас баатарнуудаа
Асархыень түргэн эльгээжэ,
Эдитэй хатаниие ерүүлээл наа,
Эдэгээжэ магадта», — гэбэ.
Алдарта хаан зүбшөөжэ,
Абарга хүсэтэ баатарнуудай
Цуран бэрхыень шэлэбэ,
Цуумар түргыень шалгаба.
Олон адуун хүрэгөө
Оршон газар зогсоожо,
Орёо дошхыень илгаба,
Омог хурдыень бариба.
Ардаг хүлэгүүдые эмээллээд,
Арсалан баатарнуудаа дуудаба:
«Абаралша хатые ерүүлэгты,
Абаржашье магад лэ», — гэбэ.
Хаанай эльгэнэн баатарнууд
Хара һалхиндал хийдэжэ,
Табин хоногой газарта
Тамхи тататар хүрэбэ,
Урагшаа түргэн дабхижа,
Уни тооһо татуулба,
Уула хадын дабаае
Уруу гэдэргэнь урбуулба,
Урдан байһан голнуудые
Уурал болосо салгидуулба.

ГУРГАЛДАЙ ХААНАЙДА

Үндэр шэрэм хашаагайнь
Үүдэ боһого һахюулан,
Эбхэржэ гэдэргээ һуунхай
Эрезэн могойн хажууда
Араа шүдээ арзайлганан
Арсалан барасые ниилэжэ,

Хара шулуун дээрэ
Хадажа нуулгаһан байба.
Үндэр дээдэ тэнгэрийн
Үүлэ мана хадхама
Шэрээмэл алтан хүбөөтэй
Шэжэр мүнгэн ордониинь
Тулга болон тобойно,
Туяа татан яларна.
Мүнгэн ордонойнь оройдо,
Мүлимэл алтанайнь шэгшэгтэ,
Тэхэ хуса хоёрые
Тэнсүү адляар мүргэлдүүлэн,
Таатай зохидоор табяад,
Таблан гагнаһан байна.
Эгээл энэ ордоной
Эзэн болохо хааниинь
Толито хатан инагтаяа
Толотомо торго яларуулан,
Наранай гэрэл туяартар
Налайн нуунад хоюулаа.
Наян хаалгын саана
Наадан хүхин шууянад,
Найман хүшэгийн наана
Найрлан зугаалан сэнгэнэд.
Үдэр, хүниин үнгэрхые
Үлэ мэдэн хоюулаа
Зугаа наадандаа һамааран,
Зула дэнгээ залираана.
Мэтэр гэхын хирэндэ,
Мэдэн харан гэхэнь,
Нэрьеэ шууяан гараад,
Нээгдэн байба хаалгань.
Хан ехэ ордонойнь
Харуул сахюулай ахалагша
Үһэн болоһон бээтэй,
Үргэн ехэ сээжэтэй,

Тэнгэрийн тэнэг бүхэ,
Газарай гахай бүхэ,
Харайн гүйжэ ороод,
Хаандаа иигэжэ дуулгаба:
«Гайхал болон ерэбэлби,
Гаража түргэн харыт!
Үнгөөрөө шуһан зээрдэ
Үндэр хүлэг моридтой
Хариин гурбан баатар
Хаалгыемнай шэглэн ябанал.
Хатуу гэдэг номоор
Харбажа табиһан годлидол,
Огторгойн һалхи хүдэлгэн,
Ордондомнай тулажа ерэбэл.
Хаан баабай, яахамнайб,
Хаалга үүдээ нээхэм гү?
Яалай, яалай, яалтайб даа,
Ямар гэжэ һананабта?
Һүүжынь сагаан яһые
Һүгнэ хуха сохихом гү,
Үргэ амыень заалаад,
Үгы хэжэ орхихом гү,
Яалай, яалай, яалтайб даа,
Ямар гэжэ һананабта?» — гээд,
Ганса хургаяа ёдолзуулан,
Газаа тээшэнь заагаад,
Галзуу дошхоор эрьежэ,
Гартаа һэлмэээ барибя.
Суута хаан Гургалдай
Сухалдаһан шарай харуулан,
Саанаһаа хүйтөөр амилаад,
Сад-няд бадарба:
«Ханажа шуһыень һоронгүй,
Хаража үзөөд мэдэхэм,
Угтажа түргэн залгингүй,
Уулзажа үзөөд мэдэхэм.
Ууһи элгээр үгтэбтэ»

түри зангаар ургагч,
Үнэгэн зөөлөөр уригты!» — гэбэ.
Хан ехэ ордонойнь
Харуул сахюулай ахалагша
Хаандаа түргэн дохёод,
Хаалгаа хаян гараба.
Абаад ерэхыень шагнаархан,
Абьягүй нууна Гургалдай,
Ама хамараа долёон,
Алаг нюдөөрөө гэтэнэ.
Хүдэр шара ноёогоо
Хүшэр шангаар хабиран,
Агтай шара шүлһэээ
Амталан залгилан байжа,
Үлэн гуригха юумэдэл
Үлын гүлдын нууба ха.
Хажуу хаалгань нээгдэжэ,
Хариин баатарнууд ороод,
Үрдилдэн гурбуулаа зэргэлжэ,
Үбдэгтэнь унан дохибод.
Хэлэниинь нэгэ юумэдэл,
Хэлэхэнь гансата дуулдана,
Хүлынь нэгэ юумэдэл,
Хүдэлхэнь тэгшэ харагдана.
Зобоһон ядаханаа дурдангүй,
Зоригтой ёһолон зогсожо,
Захаһаань хэрэгээ дамжуулан,
Захиһан үгыень эхилбэд:
«Аяар холын хизаарта,
Агтын хүрэхэгүй дайдада,
Эльгэн шулуун хабсагайн
Эрмэг баруун хүбөөдэ,
Байдаг нуудаг суутайлди,
Баян хаанай албаталди.
Бууян шааян урдадаг
Бусалма түргэн голнуудай
Элдин зүлгэ хүндлүнүлдэ

Эрдэнэ үүсэ хүндэнүүдэ
Эзэлжэ һуудаг юумэлди.
Албата бидэнэрэй хаан,
Ашата эзэн Сугсагалдай
Ганса үхинэйнгөө найханаар
Газар дэлхэйдэ суурханал.
Сэбэр найхан шарайтай,
Сэсэг шэнги шэмэгхэн
Суута Эрдэни басаганиинь
Сула мүнгэн зүүдхэлтэйл!
Амитан зонтой жэшээгүй,
Арюун найхан юумэл!
Молор эрдэни нюдэниинь
Мойһон харахан үнгэтэйл,
Аятай зохидхон нидхэнүүдынь
Алтан хараасгайн далидал.
Тооһо хирэ халдадаггүй
Торгон, халюун хубсаһатайл.
Аянда ябаһан хүнүүд
Айлшаар ерэн тогтожо,
Аяг зангыень зохидшоон,
Алдар суу болгодог лэ!
Үгэ дуугынь найхашаан,
Үльгэр түүхэ хэлсэдэг лэ!
Гоёхон улаалзай сэсэгыг
Голёо таршаа шарлуулдаг,
Газар дэлхэйн шэмэгыг
Гай тодхор харлуулдаг.
Арюун Эрдэни хүүхэниинь
Аюулга үбшэндэ дайрагдажа,
Үзэсхэлэн найхан шарайнь
Үнгэ зүһэгүй болоол.
Хүн зоной шэмэгыг
Хүл дээрэнь бодхоожо,
Хаан нэрээ солотуулыт,
Хатан абгайгаа үршөөгыт!
Хүлэг мориной хүрдаар

Хүшэр замые гаталан,
Танда гэжэ зорёолди,
Танайда гэжэ ерээлди!
Томо хүлэг моридоймнай
Тонон хүлһые сэлмээн,
Уряал гуйһан маанарта
Урма баяр олгыт!
Сэсэгтэл арюухан басагандань
Сэдьхэл зүрхөө табижа,
Хариһаа ерэнэн бидэндэ
Хайра үршөөл үзүүлт!» — гэжэ
Гараа дэлгээн гуйбад,
Газаа тээшэнь заабад.
Гэмтэй юумэдэл дүхылдэн,
Гэдэргэ харюу хүлээбэд.
Хаан Гургалдай зөөлэржэ,
Харатай сэдьхэл түрэбэ.
Үргэ шүдөө хабиржа,
Үнэр танар гаргаһанаа,
Үрэхин һөөргэнь залгиба,
Үгы болгон сэлмээбэ.
Сэсэг найхан Эрдэниин
Сэдьхэл шарай бараглахадаа,
Хабирга хабһанайнгаа сэхэртэр,
Хахан хүхин энеэбэ,
Толгойнгоо ганса нюдые
Толотой болгон хилайба,
Шулуун хүйтэн зүрхэндөө
Шуһа гүйлгэн дулаасаба,
Арбан сагаан хургаяа
Адхан байһанаа тэниилгэбэ,
Ууртай зэбүүн шарайгаа
Уршалаатуулан һууһанаа болибо.
Замдаа тэдэнэй бусахыень
Заабари үгээ хэлэбэ.
Тэрьелхэ зугадахын аргагүй,

Тэндэнь мэдэжэ олодог,
Толо татаһан шарайтай
Толито хатандаа хандажа:
«Түрэл инаг хатамни,
Түргэн шамдуун түхээрээд,
Арюун тэрэ басагые
Аргалжа эдэгээгыш!» — гэбэ.
Шэбэнүүр аалихан хоолойгоор
Шэбэнэжэ саашань хэлэхэдээ:
«Гэрэл найхан Эрдэниие
Гэртээ асаржа харадаг наа», — гээд,
Газар дэлхэйн доһолтор
Галзуу шангаар шуухирба.
Урдаа зогсоһон гурбанда,
Уураа сэлмээн, хандажа:
«Хариин гурбан баатарнууд,
Хатан шэдитыемни абаашагты.
Хэрэглэн хүлээһэн хаандаа
Хэлэһэн үгыем дуулгажа,
Захиһан захяаем зандань
Залан сэхээр хэлэгты.
Толито хатанайм амиие
Тон нарыар сахижа,
Тэнгэри шэнгээр тахин,
Тэндэһээ шамдуун асаруужан!
Гай тодхор болоо наань,
Гарза боложо хороо наань,
Гамнан хайрлангүй хорохоб,
Газар, уһыень буляхаб.
Гартамни бусаагаагүй наань,
Газаамни асараагүй наань,
Мүнхэ нэрыень һалгахаб,
Мүнгэн ордониень шатаахаб,
Албата зониень абахаб,
Адуу малыень хуряахаб.
Хүсөөр намтай үзэлсөө наа,

Хүүгэд заахан байха,
Хоро шараа гаргалсаа наа,
Хорхойдол тулюур байха.
Хэлэхэн үгем ойлгуужан,
Хэзээ яахаа мэдүүжэн.
Энэ хэһэн туһынгаа
Ээлжээ харюудань гэжэ
Эрдэни найхан хүүхэниень
Эрижэ, һүүлээрнь ошохоб», — гээд,
Захья болгон зааж,
Замда гарган үдэшбэ ха.
Гурбан хулдай баатарнууд
Гургалдай хаанай газанаа
Түргэн шамдан хүдэлбэд,
Түймэртэл дүлэ гаргабад.
Толито мэргэн хатантайнь
Томоотой янзаар налайлдан,
Түрүүн ерэхэн замаараа
Түргэн бушуу талиибад.

СУГСАГАЛДАЙ ХААНАЙДА

Аюулта үбшэндэ дайрагдаһан
Арюун Эрдэни хүүхэниинь
Азатай байһан туладаа
Абарал заһалгүй тэнхэбэ.
Үбшэндэ дарагдаһан басаганай
Үнгэ зүһэ орожо,
Хүл дээрээ үндын,
Хүн боложо бодоходо,
Хаан баабай хүхибэ,
Хатан абгай һэгшэбэ.
Аянай холье зорихон
Айдар гурбан баатараа,
Амитан зониинь олоороо
Анхаран сальхэн хүгээнэл

Гайхал бодол хүлсэлд.

Галаа хэргээн удхалжа,
Газаа гаран шагнажа,
Гайхал бодол боложо,
Газар гэтэн нуутарнь,
Уула хадын оройгоор
Унин тоонон үрхирбэ.
Зэбэтэй годлиин эшхэрээндэл,
Зэдэлхэн абьяан дулдаба.
Хаанай зараса баатарнууд
Хатан алдарта аргашаниие
Замдань туляан, зүдэрөөнгүй,
Залажа Сугсагалдайнда асарбад.
Улад зон олоороо
Угтажа урдаһаань гарабад.
Алдар солото хатаниие
Альгаа дэлгэн хүндэлжэ,
Үндэр түрэлтэ хатанда
Үбдэг дээрээ хүгэдэбэд.
Сууга хаан өөрөө
Солото эзэнэй гуримаар
Сэхэ хажуудань ошожо,
Сээжээ барин дохибо,
Хамаг ёһо ёһолон,
Хан ордондоо уриба.
Залажа түргэн асарһан
Зараса гурбан баатараа
Цэгшы хургаараа дуудажа,
Цэрэм ордондоо уряалба.
Амитан зон олоороо
Аалихан хойноһоонь ябабад,
Ахамад түшэмэд хүнүүдынь
Айлшад болон оробод.
Нарин гоёор буйлуулһан
Наян зүйлэй эдее,
Нэрэжэ хатуугаар гаргаһан
Нэгэ янзын архи

Айлшадтаа элбэгээр табиба,
Амсагты гэжэ мэдүүлбэ.
Зүһэн бүриин эдеэнһээн
Зүһэмэг хэнгээр амталба,
Хорзо хатуу архиинь,
Хургаа хүргэн, амсаба.
Аянһаа бусаһан баатарнуудын
Аалихан хаандаа дүтэлжэ:
«Харгы замда ябахадаа,
Хараһан үзэһэнөө хэлэхэмнай,
Хариин Гургалдайн захяае
Хаан тандаа дуулгахамнай», — гээд,
Тангариг болгон үгэлбэ,
Таатай зохидоор эхилбэ:
«Толито хатанайнь амиие
Тон нарыар сахижа,
Тэнгэри шэнгээр тахин,
Тэндэнь һөөргэнь абаашахые
Хаан танда захяал,
Хатуу тангаригыемнай абаал!
Гартамни бусаагагүй һаань,
Газаамни асараагүй һаань,
Гамнан хайрлангүй хорохоб,
Газар уһыень буляахаб,
Мүнхэ нэрыень һалгахаб,
Мүнгэн ордониинь шатаахаб... гэжэ
Хатуу шангаар захяад,
Харюу хүлээн гээгдээ», — гэбэд.
Эзэн Сугсагалдай сошоһондоо,
Эзэ эхигүй түбэгшөөжэ,
Хатуу шөрүүн захяаһаань
Ханшар хабһаа таталдан,
Шөрүүн шанга захяаһаань
Шөлэ хүзүүгээ нугалба.
Һанаа үнөөн болоошье һаа,
Һамааран тэрэнээ мартажа,

Нарата гэгээн үдэрнүүдые
Наада зугаагаар үнгэргэбэ.
Хаан баабайн хүндэдэ
Хамаг айлшадынь һогтобо.
Хатан толито абгай
Хара архидань халаба,
Хорин соргын хорзые
Хойно хойноһоонь ууба.
Арбан соргын арзада
Алдалжа гэдэргээ унаба.
Архиин хорон шунатайгаар
Ама хамараарнь урдана.
Хүрин улаан шарайнь
Хүхэ сагаан боложо,
Уяхан нугархай бэень
Ульһагүй болон хүхэрбэ.
Алаг нюдэниинь анижа,
Алдар солонь хухарба,
Хаанай түшэмэд мэгдэжэ,
Халаг хухы бололдон,
Хүл гарыень хүдэлгэжэ,
Хүйтэн уһа турьяба.
Сугсагалдай хаан мэгдэһэндээ
Сууга хатанда дүтэлжэ,
Сээжэ зүрхөө тэбэрин,
Сэдьхэлээ гутан байба,
Хаан Гургалдайн захяае
Хамаг түшэмэдтөө хэлэжэ,
Урма зоригоо хухаран,
Уһа нюдэнһөө дуһалуулна.
Аюул ехэтэ хаанай
Алаха хюдахаһаань зэбүүрхэнэ.
«Гал ехэ хүсэнһөөнь
Гараха зайсахам бэрхэл!
Дайн сэрэгээр орожо,
Дайда дэлхэйемни буляхань лэ!

Хатуу түмэр даршааж,
Хамаг зониимни хюдахань лэ!
Буурал толгойто үбгэдни,
Буян ехэтэ үзэлшэдни,
Орон нютагаа аршалхыем
Онхо ухаа зохёогыт!
Албата зоноо абархыем
Арга мэхэ түхээрйт», —
Гэн байжа гэмэрбэ,
Гэншэн байжа ёһолбо.
Буурал толгойто үбгэдынь,
Буян ехэтэ үзэлшэдынь
Арга мэхэ бэдэржэ,
Абиртан мэгдэн хүлгэбэ,
Албата зониинь бүгэдөөрөө
Айжа жэхыжэ эхилбэд.
Хүн зоной дундаһаа
Хүбүүн Сэнгые дурдажа:
«Сэсэг номин нютагтамнай
Сэсэн хүбүүн байхал.
Үнэшэн дорой угтайшье һаа,
Үльгэр түүхэдэ суутайл.
Хаан, маниие дуулажа,
Ханамжаа табиит», — гэлдэбэ.
Хаан Сугсагалдай мэхэтэйгээр
Хатан тээшээ хараад,
Зар тунхаг гаргажа,
Зараса Сэнгые бэдэрүүлбэ.
Адаг барлаг байһандаа
Айжа хүгэдэхэ уялгатай
Зараса Сэнгэ хүбүүхэн
Засагтань албата байһандаа,
Хаанай захиралта дүүргэхээ
Харайжа түргэн ерэбэ ха.
Сугсагалдай хаан Сэнгые
Суута сэсэн гэжэ

Уужам сагаан ордондоо
Урин байжа оруулаад:
«Гуниг тодхор болоходоо,
Гургалдайн хатан аялаал!
Ами наһанайнь түлөөдэ
Амгалан байдалыемни һүйдхэхэнь,
Һууһан байһан зониемни
Һурша номоор дайлахань,
Жаргалта минии ордоние
Жада һэлмээр һээшэхэнь.
Урдан байһан голыемни
Улаан шуһаар будахань,
Ара үбэрөөр бэлшэһэн
Адуу малыемни хуряхань!
Хүүгэд бага наһанһаа
Хүлэгэй шэхэ бариһан,
Бүтүү шуурган өөдэ
Бүргэд шэнги дүүлиһэн,
Сээжэ ухаагаар сэсэн
Сэнгэ хүбүүн, шамдаа
Амитан зонойнгоо түлөө
Аминай захиралта хэлэнэлби!
Гал хүсэтэ Гургалдайн
Ганса нюдые энеэбхилүүлыш,
Үһөө хиһаа хэхыень
Үршөөл хайраар болюулыш!
Арга шадабари гаргажа,
Албата зониемни абарбалшни,
Хаан нэрыемни хүндэлжэ,
Хаба зоригоо харуулбалшни,
Эрдэни шулуун ордондоо
Энэ бэеыешни уряалжа,
Хаймал алтан шэрээдээ
Хани болгон һуулгахаб,
Улад зонойнгоо дунда
Урин зулгыгаа магтуулһан
Уйһаагаар дунда бэеыешни

хаирата ганса басагаяа
Хатаншни болгон үгэхэб», — гэбэ.
Барлаг Сэнгын сэдхэлдэ
Баярай ошон гэрэлтэбэ.
Хүбүүн гүлмэр бээ
Хүдэр болгон зэхээд,
Хүндэ алхасаар гэшхэлжэ,
Хүн зониие гайхуулба.
Шэрээ бүхэнтэй тэмээдые
Шэлэжэ өөрөө абахые,
Аялһан толиго хатаниие
Амиды шэнгээр нуулгахые
Эрилтэ болгон табижа,
Эзэн хаандаа хэлэбэ.
Сунды Мэргэн түрүүтэй
Сугтаа үелдэг нүхэдынь
Сэнгэ хүбүүнэй һаналые
Сэхэ буруушаан арсабад.
Эдир Сэнгын зүрхэн соо
Эрдэни хүүхэн һанагдана;
Үхэжэ хосорхо тухай
Үгэ бодол сэдхэнэгүй,
Түрүүн хэлэхэнээ арсангүй,
Түргэн ошохоёо шийдэбэ,
Амигүй үхэхэн хатые
Абаашажа үгэхээ түхээрбэ.
Улад зоной хорёошье һаа,
Удаан боложо һаатангүй,
Ута сагаан зогдортой
Ууртай гэдэг буурын
Хамартань буйла хадхажа,
Харгы замда зэхэбэ.
Атан ехэ тэмээ
Абажа өөртөө түхээрбэ.
Үхэхэн толиго хатаниие
Үргэжэ буурада нуулгаад,
Табарич байжа тэгшгээд

Тэвэрийн байжа гэгшлээд,
Тэмээдэй алхадалаар хүдэлбэ.
Хатуу замда мордоходонь,
Хара зониинь бүгэдөөрөө,
Халаг хухы болон,
Харгыда гаран үдэшбэ,
Үгэтэй зониинь сугларжа,
Үдэшэн уйлалдан гээгдэбэ.

СЭНГЭ ХАРИИН ХААНАЙДА

Алталмал үндэр ордониинь
Аяар холоһоо тобойно,
Албата зониинь суглараад,
Алдарта хатанаа хүлээнэ.
Сэсэн Сэнгын аалидаад,
Сэхэ дүтэлэн ошоходо,
Хаахар баахар нохойнуудынь
Харайлдан хусалдан гүйлдэбэ.
Аянай холые туйлахадаа,
Алхаса гэшхэдэлээ шангададаг
Хажар хоёр тэмээдэйнгээ
Хажуу хабһа уруунь
Хатуу булад тэбэнээр
Хадхаад абаба Сэнгэ.
Мордоод ябаһан тэмээдынь,
Могой хараһан туулайдал,
Хүл хөөрсэг табилдан,
Хүсэнэй хүрэхысэ булгиба.
Үхэнэн амиды хоёр
Үрөөһэн тээшээ найгаһаар,
Огторгойһоо наахануур хийдэжэ,
Ордонойнь үүдэндэ унабад.
Гургалдай хаанай зарасанар
Гуниг дуниг боложо,
Гай тодхор дурдалдан,

Гайхаж айна эхилбэд,
Ушар мөрөө төөрөд,
Унаһан хатаяа тойронод,
Халаг хухы гэлдэн,
Хаандаа гүйлдэн ошонод.
Хажуудань хэбтэһэн Сэнгэ
Хашхараа ёолоо гаргажа,
Хүл гараараа тэршэлэн,
Хүн зониие сошообо.
«Айлшан хүнэй ерэхэдэ,
Аюулга нохойнуудаа тухирдаг
Ямар хаанай албатабта,
Яаха гэхэн зорилготойбта?
Һудаһа шүрбэһэмни таһарһандал,
Һулараад байнал зүрхэмни,
Ухаан бодолни гэмэлтэһэндэл,
Уураг тархимни манарна.
Хатан абгайтнай үдэшэһэн
Хариин хаанай албатые
Харгыдань угтажа унагааһандаа
Харюусаха болохот бүгэдөөрөө.
Эсэгэ хаанайтнай захяагаар
Эдитэ хатание үдэшэжэ,
Түби дэлхэйн захиһаа
Төөрингүй ерэхэн намайе
Атан тэмээнһээм һалгабат,
Алга хоһон болгобот!
Хашаагайтнай газар хосоржо,
Хаанайтнай нэрэ гутаанхаар,
Араг яһан боложо,
Аян замдаа хосоруужам», — гээд,
Гэншэн байжа ёолобо,
Гэмэрэн байжа хэлэбэ.
Гургалдай хаан гаража,
Гуниг үгыень шагнаад:
«Тэмээндэ булгюулжа унахадаа,
—

Тэсэжэ гараһан бэетэй
Хүнэй эрхим байһандаш
Хүлэг мори үгэхэб!
Эдишэ болохо мяхагүй аад,
Эндэ хосоржо байнгүй,
Тухатай шадалтай дээрээ
Туруута мориндомни мордо!
Амяа табиha болоо һааш,
Абаашахань шамайе хашартай!» — гээд,
Хажуудаа байһан түшэмэдтөө
Хаан зангаар захиржа,
Уһан жороо хүлэгы
Улад зоноороо асаруулба.
Табтай мүнгэн эмээл
Таатай зохидоор тохожо,
Утаһан сасаг хударгыень
Урагша хойшонь горьёлбо.
Ута сагаан жолооень
Урдань асаржа барюулаад,
Арилһай түргэн гэнэндэл,
Айлшан Сэнгэдэ дохибод.
Амарые хүргэн бариһан
Агта хүлэг мориень,
Холын хаанай баатартал,
Хоёр гараараа абажа,
Хүлэр мүнгэн дүрөөдэнь
Хүрэн байжа мордобо,
Ута сагаан жолооһоонь
Угзаран байжа һууба.
Гургалдай хаан хилайгаад,
Гуйжа байһандал уршалзан,
Дэлюун зузаан уралаа
Дэмы шорбойлгон хэлэбэ:
«Хоротон дайсанда добтолуулангүй,
Холын харгыда ябаарай!
Эльгэ зүрхэнһөө илдамхан

Сэрэгшэнь мориёнь үгэхэб!

Эрдэни хүүхэниень харахаяа,
Суутай баян нюутагтай
Сугсагалдай хаан эзэндэтнай
Зорюута айлшалжа ошоход:
Золгожо уггахаяа мэдүүжэн,
Захиһан хэлэһэн үгыем
Зандань эзэндээ хэлээрэй!
Хара тодхор болоходоо,
Хаан түрымни суурхал
Ашата хатамни хосорбо,
Алдар нэрэнь хухарба», — гээд,
Уйтай шэнгээр тонгойжо,
Урматай шэнгээр үндыжэ,
Хариин хүбүүе хүндэлэн,
Харгы замдань мордохуулба.
Хазаарайнь жолоо баринхай
Хабата хүбүүн Сэнгэ
Агта жороо хүлэгыень
Алхалуулжа эхилбэ хэн ха.
Харгыдаа саашаа ябахандаа,
Харбаһан номондол шуумайба.
Дүрбэн хара туруунһаань
Дүлэ гараса харайлгаба.
Дайн сэрэг хэнгүй,
Дайсаниие булижа гараһандаа,
Омог баяраар халинхай,
Огторгойһоо нааша хиидэнэ.
Уй гашуудалда дарагдажа,
Улхархайдаа шэргэһэн нюдэтэй,
Үнэ зүһөө шэрэлдэжэ,
Үнгэ дүрсөө алдаһан,
Харашагүй зүдэрүү хүнүүд
Харгы замдань үзэгдэнэ.
Үлхөөтэй яһан болошоһон
Үтэли хоёр хүгшэд
Үнэшэн Сэнгые угтажа,
Үгэ хэлсэхье үсэл:

119 ХЭЛСЭХЫГ ХҮСЭГ.

«Халта тогтыш, хүбүүн!
Хахадшье үгэ хөөрэлдээл!
Малгай хубсаһыеш харахада,
Манай нютагай янзатайлши», —
Уйлан байһан нюдэнэйнгөө
Уһа аршан харанад ха.
Эгээл энэ үедэ
Эдир Сэнгын бодолыг
Эрдэни хүүхэнэй шарай
Эзэлээд ябаһан байба.
Харида ябаһан Сэнгэ
Халташье замдаа тогтонгүй,
Арад зондоо яаража,
Ара гэдэргээ харангүй,
Хариин газарһаа хахасаба,
Хаанай дайдаһаа холодобо.

ХААНАЙ ХАРА ҮАНАЛ

Хаан Сугсагалдай айһандаа,
Харуул сахюулаа жагсаан,
Хара амья абархаа
Хаалга үүдээ бүхэлнэ.
Хүсэтэ баатарнуудаа уряалан,
Хүдэр зэбсэгүүдынь бэлдүүлнэ.
Шуһата дай сарахая
Шуумгай мордоһон Сэнгын
Хэрэг тухай зобоһондол,
Хэбэр гарган шагнаархана,
Урдаа һууһан түшэмэдтөө
Ушараа хэлэн дурдана,
Ороһон гараһан хүнүүдтэ
Ошоһон хэрэгыень дабтана.
«Үхэхэн хатыг үдэшэһэн
Үнэшэн Сэнгэ хүбүүмнай

Арга шадабаритай байһандаа,
Амиды бусажа ябанал!
Хаанай хатуу туршалгые
Хаба зоригоороо дабаһан
Эрэлхэг хүбүүн Сэнгэмнай
Эрдэни хүүхэниие абахань лэ!
Хаанай хүрьгэн болоходоо,
Хара зоноо тэдхэхэл,
Алдар нэрэтэй болоходоо,
Арад зоноо харалсахал!» — гэхэн
Олоной хүжюутэй хөөрөөе,
Омог баярай дээжые
Хаан Сугсагалдай дуулахадаа,
Хара нюдөө онгойлгон,
Хүндэтэ нэрээ абарһандаа
Хүхижэ халта мihэлзээд,
Хүн бэеынгээ бүтэндэ
Хүл дээрээ тэниибэ.
Арьяатан амитан шэнгээр
Албата зондоо хэрхирэн,
Барлаг зараса хүнүүдээ
Бадашан хараан намнаад,
Өөрынгөө дотор хүнүүдтэ:
«Үлэгты, нуугты!» — гэбэ ха.
Олон түшэмэдтөө хандажа,
Омог баатарнуудаа уряалжа,
Таабари үгөөр эхилбэ,
Тайлбарилан иигэжэ хэлэбэ:
«Хабарай ямаан гадаргүй,
Хаанай барлаг эрхэгүй,
Гараса газар шулуутай,
Зараса хүн шууяатай.
Адаг богоол Сэнгэдэ
Алтан боһогоо алхуулжа,
Хайран ганса хүүхэнээ
Хатан болгон үгэнхаар,

Бусажа ябаһан Сэнгыө
Буруу тээһэнь отожо,
Улаан голынь һугалжа,
Уйгааг болгон галдахам!»
Иигэжэ хэлэһэн бэеэрээ
Иишэ тиишээ шэртэн,
Шүдэ амаа хабиран,
Шүлһэ найран байба.
Гал гуламтынь түшэмэд,
Галша Далаша хоёрынь,
Һүүлээ нохойн шарбаһандал,
Һөөл зохидоор дохилдон,
Алажа шатаахаа зүбшөөжэ,
Аман тангаригаа үгэбэд.
Хара муухай сэдхэлээ
Хаан Сугсагалдай өөгшөөлгэн,
Үргэн элюур уралаа
Үхэр хэлээрээ долёожо:
«Үдэр эльгээжэ һаатангүй,
Үтэр түргэн түхээрээд,
Мэнэ гэхээр угтажа,
Мэхэ аргаараа тогтоогты!
Хари холын газарта
Хаража таанадые ябаха
Хүсэ шадал түгэлдэр
Хүдэр дүрбэн баатарые,
Харгын хани болгон,
Хамта таанадаар эльгээхэб.
Хүдөө харгыда ябахадань,
Хүбүүн бэеыень гэнэдхээжэ,
Урьха хаян баряад,
Уйгааг болгон шатаагты!» — гэбэ.
Галша Далаша хоёрынь:
«Ганса балшар Сэнгыө,
Үнэгэн шэнгээр мэхэлжэ,
Үнэһэн болгон шатаагаад,
Ого бөөсөө сэдхэдэгтэй»

Эрэ оеэ солотуулан,
Эрьежэ түргэн ерэхэбди», — гээд,
Урьха бугуули түхээрээд,
Урма зоригоо ниилүүлжэ,
Хотон айлда харагдангүй,
Хоргодон тойрон талиибад.

СЭНГЭ ДАЙСАНАЙ ГАРЬАА МУЛТАРБА

Хүхэ сайбар толон
Хүжэ һубаг татаһаар,
Хадын саанаһаа үндыжэ,
Харанхы хүниие һэргээбэ.
Даабари абаад гараһан
Далаша Галша хоёр
Дахуул дүрбэн баатартаяа
Дабхин урагшаа зүдхэнэд.
Хобдог мяхаша шубуудтал,
Холо саагуур хараашалан,
Хотогор жалгын эрьедэ,
Хоёр харгын бэлшэртэ,
Зогсожо моридоо татан,
Зорюута тэдэнэр буубад;
Яжа Сэнгые барихаяа
Яаралгүй тэндэ хэлсэбэд.
Һомо номоёо гаргажа,
Һорин дэлин зэһэбэд,
Һэлмэ жадаяа һугалжа,
Һэжэрэн сабшан үзэбэд.
«Эритэ мэсээр дайлахаар
Эрэлхэг баатар бэшэ ха юм.
Зургаан годли табихаар
Зугаатай амитан бэшэ ха юм.
Бололгүй юумэнэй түлөө
Буладай үзүүр хибараанхаар,
Балшар гэнэн бэеынь

Баряад доронь абая,
Хоёр яһан үргыень
Ходор татан заалая,
Үхэнэн бэеыень галдажа,
Үнэнэн болгон хийдхэе», — гэлсэбэ.
Хара мэхэээ бэлдээд,
Харгы дээрэнь амадан,
Гэрэй шэнээн шулуунһаа
Гэтэн шэртэн хүлээбэд.
Зүүнэй зүүн хизаарта,
Зүгэй холын газарта,
Задагай хүтэлэй хаяагаар
Заахан юумэ бүрыбэ,
Бухайр шара номоной
Булад зэбэтэй годлидол,
Сэгээн хүхэ тэнгэриие
Сэхэ зүһэн ябаба.
Амадан байһан зургаанай
Арьяатан шунахай нюдэндэ
Хара уһан дүүрэжэ,
Хараа бараагаа алдаба.
Амаараа газар мүргэжэ,
Алдадан унан хэбтээд,
Ороод ерэхыень хүлээжэ,
Отон тэндээ байбад.
Арайхан обёоржо харахадань,
Арюун хүлэг морин
Һомон хурдаар шумайжа,
Һолиртол зурын ябаба.
Хүлэр мүнгэн эмээлдэнь
Хүдэр улаан шарайтай
Балшар залуу наһанай
Баатар хүбүүн һуунхай.
Харан гайхан байтарнь,
Хажуугаарнь үнгэрхэ шахаба,
Үзэн танин гэнээнэ,

Үнэшэн Сэнгэ болобо.
Ойлгонгүй тэрэниие алдажа,
Олзогүй бусаха болоһондоо,
Халаг хухы гэлдэн,
Хаалга болон зогсобод,
Ооглон байжа бултаараа
Обоорон урдань сугларбад.
Аладтан ябаһан Сэнгэ
Арюун сэдхэл түрэжэ:
«Хара зондом аюул болоһондол,
Харгыдам юундэ угтабаб?» — гээд,
Ута сагаан жолоогоо
Угзаран шангаар татажа,
Хара муухай дайсадые
Харан эрьен тогтобо.
Урдань байһан зургаан
Урьха бугууляа түхеэрхээ,
Амар мэндые хүргэжэ,
Амадан угтан дохибод,
Холуур саагуур тойроһоор,
Хорёо болон зогсобод.
Гэнэн хонгор Сэнгэдэ
Гэнтэ булгадаа аһалдан,
Эмээл дээрэһэнь хуулаад,
Эндэ тэндэһэнь бажуулдаба.
Уряар хараһан шарайнуудаа
Уураар һэлгэн хубилгаад,
Унаад хэбтэһэн бэеыень
Уяжа хүлижэ эхилбэ.
Урал амаа долёолдон,
Уһа шүлһөө гоожуулан,
Арьяатан мяхашан амитадтал,
Аһалдан, шэрэлдэн захалбад.
Балшар залуу Сэнгыё
Бар хүсөөрөө диилэһэндээ,
Энеэдэ наадан бололдон,

Эльгэ зүрхөө нэгшэжэ,
Барлаг дорой гэхэндээ
Баһажа дарлажа оробод:
«Хайран ганса басагаяа
Хаан шамда үгэхэгүйл,
Хоёр борьбыншни шүрбэһые
Ходор татан нугалхал,
Хорин сагаан хюмһыеш
Хобхор татан хуулахал.
Түрүүн хэлсэхэн ёһоороо
Түүдэбшэ галаа носооё,
Улаан мяхыень цатаажа,
Уйгааг болгоё!» — гэлдэн,
Харахан нюдыень далдалан,
Хахархай тулам углаад,
Хээрын ганса модонһоо
Хэрэн хүлин бүхэлбэд.
Урма баяраа халыажа,
Ухаа сэдхэлээ тэнийһэн,
Хаанай алууршад хамтадаа
Хабархан хүхин ябажа,
Хээээ яажа цатаахаяа
Хэлсээ тэмдэг үгэлсэн,
Ямар аргаар сонгоохоо
Ябадал дундаа зүбшэнэд.
Ургы түүһэн ямаадтал,
Урагша хойшоо гүйлдэн,
Түүдэг доронь табихаяа
Түлээ бэдэрэн арилбад.
Тиихэ яаха хирэндэнь,
Тэрэ нютагта суутай
Урбаан баян гансаараа
Урга хойноо шэрээд,
Адуунайнгаа тоо бүридхэхөө
Аалихан дугшуулжа ябаба ха.
Хахархай тулам хараад,
Урбаан баян гансаараа

халта мориноингоо оудхахата,
Урбаан гэнтэ сошоһондоо
Урбалдан алдаба моринһоо.
Заахан нюдэнэйнгөө үзүүрээр
Зайлган бэдэрэн харахатаа,
Хүдөөгэй ганса модондо
Хүлээтэй хүниие обёорбо.
Мэдэн ядаһан Урбаан
Мэгдэн бушуу дүтэлжэ,
Маряжа зохидшоон хараад,
Марган гайхаһан янзатай:
«Унтагшаан болоо һаа, хурхирыш!
Уйлагшаан болоо һаа, нугшыш!» —
Аргамжатай байһан Сэнгэ
Арбан шүдэ хам,
Харюу үгэ хэлэнгүй,
Харахые хүсэн байба.
Урбаан баян гайхажа,
Улам Сэнгэдэ дүтэлөөд,
Үлын тонгойн хаража,
Үсэд шэрүүнээр бадаһан:
«Улайха нюуртаа туламтай,
Харайха хүлдөө хүлигэтэй,
Хүн гүш, али хорхой гүш?
Хэлэтэй юм һаа, харюусыш!
Хорхой юм һаа, хүдэлыш!» — гээд,
Арбан алдынгаа ургаар
Аалиханаар гэдэһыень хадхаба.
Хүлээмгэй тэсэһэн Сэнгэ
Хүлигэдэ байһан зандаа,
Хахадшье үгэ хэлэнгүй,
Хаба арга шэбшэбэ.
Туламай хахархай нүхөөр
Тудлан гэтэн харахадань,
Халюу булгаар хүбөөлһэн
Хара магнал дэгэлтэй,
Гүш ба һилүүр татаатэй

Гурьва гишүүр татаган
Гуулин мүнгэн гааһа
Уралдаа зуунхай хүн
Утаа бааюулан байба.
Алта шаран үнгэлжэ,
Абарга могой ниилэхэн,
Алаг мүнгэн хутага
Ара тээшэнь һуйбаданхай,
Бардам омогоор зогсожо,
Балар хорготой нюдөөр
Хаража ядан сэхиинэ,
Халта тонгойн гэтэнэ.
Хүжэ мүнгэн эмээлтэй
Хөө хара мориниинь,
Хойто хүлөө хайрасагаан,
Хоёр шөхээ һэртылгэжэ,
Турьян хуухиран байжа,
Туруугаараа газар сабшална.
Хорготой нюдэтэй баянда
Хошон хурса хэлээр
Сэнгэ хүбүүн хандажа,
Сэсэн мэргээр хэлэбэ:
«Бодото алдар нэрэмни
Болзоото Буумал хаан лэ,
Гансаараа эндэ мүндэлхэн,
Гасалан зоболон арилгадаг
Буйр томо нарһанһаа
Буян хүртэжэ байналби.
Тодхор түбэгһөө зайсахаяа
Тодожо аршаан хүртэнэлби.
Үүлэтэй нюдэээ эдэгээхэээ
Үндэр тэнгэридэ мүргэнэлби.
Эгээл энэ нарһанай
Эрдэни мүнхэ дуһал
Элдэб янзын үбшэниие
Эрхэ бэшэ эдэгээдэг лэ.
Хорото үбшэнлэ лайпаглажа

Харгалзан үзэхэд дотроондоо,
Хоёр нюдэмни манатаад,
Харалган бүрэлгэн боложо,
Харахагүй шахуу болоо нэм.
Хари газар суурхуулган
Хаан зэргэтэй байхандаа
Хээрын домто нархангаа
Хэшэг буян хүртэхээ,
Ашата тэнгэрийн заяангаа
Абарал гуйхаяа ерээб.
Хүндэ холын замда
Хүлэг мориимни хүтэлэн,
Хүдэр дүрбэн баатарнуудни
Хүргэжэ эндэ асараал.
Эдэ үмдэһэн хубсаһамни
Энэ нарханай зүүдхэл юм,
Арга домыеень хүлээхэдээ,
Арюун хубсаһыень үмдэдэг юм.
Бараг боложо эдэгэхэдэмни,
Баатар хүбүүдни ерэхэл,
Буян бүтөөлөө дүүргээд,
Бусажа нөөргөө ошохолби», — гэжэ
Сэнгэ хүбүүн эрэлхэгээр
Сэхэ хэлээд байба ха.
Урбаан баян гайханандаа,
Ухаан сэдхэлээ хүдэлгэн,
Мордоод байхан моринһоо
Можоо нольбуулан бууба.
Хүрин улаан шарайгаа
Хүхюу болгон мифэлзээд,
Сагаан хорготой нюдэээ
Сабшалан байжа дүтэлбэ.
Хахархай туламынь үргэжэ,
Ханамжатай зохидоор шэртэн,
Хорготой гэжэ мэхэлһэн
Хоёр нудыень хараад,
Баярлан хүхиһэн янзатайгаар

Бахархан, уяран энеэбхилбэ.
Бүдүүн аргамжа хүлигыень
Бүтүү зангилааһаань задалжа:
«Харалган болоһон нюдэнтнай
Хараатай галтай болоол,
Сагаан хорготой нюдэнтнай
Сарюун элүүр байнал.
Энэ найхан нарһанһаа
Эрдэни дуһал би хүртэхүүб,
Сэхир хорготой нюдэээ
Сэлмэг хурса болгоһууб,
Хүлээтэй байха ёһотой һаань,
Хүлижэ намайе туһалыт!» — гэбэ.
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сээжээ барин дохижо,
Дура һаналынь бүтээжэ,
Дуратай түргэн хүлээд,
Хахархай тулам үлгэжэ,
Харалган нудыень далдалаад:
«Үлгэн дэлхэйдээ һүгэдэн,
Үршөөл гуйжа үзэгты!
Хүнөөр үгэ хэлсэнгүй,
Хүхэ тэнгэридээ мүргэгты!
Алдуу эндүү боложо,
Ама хэлэ гараа һаа,
Бүрүүл нюдэээ алдажа,
Бүри һохор болохот», — гэбэ.
Бардам тэнэг Урбаан
Баяртай урматай боложо,
Үлгэн дэлхэйдээ һүгэдэн,
Үршөөл гуйжа эхилбэ.
Аргатай хүбүүн Сэнгэ
Алууршадай хүлигэһөө мултгаржа,
Ута сагаан жолоогоо
Орёон гартаа бажуужа,
Хүлэг жороо мориндоо

Хүсэд лаблан мордобо,
Хүдэр мүнгэн эмээлдээ
Хүрэн дүнгэн нууба.
Алтан шаргал хүлэгэйнгөө
Амыень татажа байнгүй,
Алад дээгүүр харайлган,
Агаар зүхэн ябаба.
Хаанай алууршадай моридой
Хизаарай нагалдарга тайлажа,
Урбаанай ургаар шабхадан,
Урдаа туужа талииба.
Далаша Галша хоёр
Дахуул дүрбэн баатартаяа
Дүүрэн тэбэри түлээтэй
Дүүен шууян ерэбэд.
«Амадан угтан байжа,
Арга мэхээр баряабди,
Харгы замдань отожо,
Харатай зохидоор хүлээбди.
Золтой байһан туладаа
Зорихон хэрэгээ бүтээбэбди,
Баршад тодхор болоо хаань,
Баригдангүй арилха хэн», — гэлдэнэ.
Хүлһэтэй нюурнуудаа аршаад,
Хүлюулһэн Урбаан доро
Түлээгээ асаран обоолжо,
Түүдэг табиhaар забдаба.
«Хатаһан борсоёо эдингүй,
Халаһан сайгаа залгингүй,
Үнэшэн тажаа бээшни
Үлэн зандаа хосорхонь,
Үбһэ ногоондол үрхирэн,
Үнэһэ шандаруу болохонь», — гэжэ
Хараал шэрээл табинад,
Хара хороёо гарганад.
Уяатай байһан Урбаан

Урма зоригоо хухарангуй,
Ойронь юумын шуухада,
Ойлгожо ядан гайхаж,
Үгэ хүүр хэлэнгүй,
Үршөөл гуйнаар байба.
Галша, Далаша тэдэнэй
Гал доронь түлижэ,
Хүлһөөнь шатаан эхилхэдэ,
Хүдэлэн барин алдажа,
Халхай, халхай гэнтэрээ
Хамар амаа барижа,
Хара нюдөө алдаханаа
Хашагдан айжа, болибо.
Шатажа бэеэ зобобошье,
Шашхаха эрхэгүй байһандаа,
Арбан шүдөө зуужа,
Абья анир гарабагүй.
Хоёр хатуу хашаланда
Хорготой Урбаан туйлабашье,
Улаан дүлэн орёогоод,
Улам шанга болоходонь,
Атиралдан мяханиинь агшаж,
Амиды бэень тэсэбэгүй,
Араа шүдөө заалан,
Аһан шадалаараа һүжирбэ,
Хоёр нюдөө хилайлган,
Хоолойн хүрэхысэ хашхарба.
Хажир шанга абьяанһаань
Хамаг дэлхэй сууряатан,
Һүрэг зээрэг ангууд
Һүрэн собхоролдобо байрадаа.
Далаша Галша хоёр
Дахуул дүрбэн баатартаяа
Шатажа байхыень харахадаа,
Шадал соогоо хүхибэд.
Хашхарха абьяаниинь нуладаһаар,

Хамаг бэень хайлаһаар,
Утаан болон мушхарһаар,
Уйгааг шандаруу болобо.
Сэсэн Сэнгыг даража,
Сэдьхэлээ ханаһан зургаан
Шатаһан мяханай хүншүүгээр
Шара хороо даруулаад,
Бэлэн болообди гэлдэн,
Бээ зэхэжэ эхилбэд.
«Хаанай хэлэһэн ёһоор,
Харатай зохидоор мэхэлжэ,
Үнэшэн хэнзэ Сэнгыг
Үнэһэн тоброг болгобобди», — гэлдэн,
Эсэнги зургаан һубарилдаһаар,
Эмээлтэ моридтоо ошобод.
Ошожо харан гэхэдэнь,
Орхиһон моридынь байбагүй:
Хазаар ногтоһоо мултараад,
Харайлдан ябашаһан байба.
Холын хоһон дайдада
Хосоржо ябагадаһан тэдэнэр
Уһа нюдэн болотороо,
Уйлалдажа гэгэлдэжэ эхилбэд.
Хобой хойноһоо ябаһаар,
Хоёр хүлөө гэмтэжэ,
Газардама дохолон болоһон
Галша ехээр уйдажа,
Хамагнаа үлүү гомдолтойгоор
Хашхаржа байжа бархирба.
Бардам омог ябаһаар,
Баруун хүлөө хухаржа,
Далюу дохолон болоһон
Далаша ехээр уйдажа,
Тэдэнһээ ехэ гомдолтойгоор
Тэмтэржэ байжа бархирба.
Хаанай дүрбэн баатарнууд
Урсаһан үрсаһан тобиһоор

хараал шэрээл таоигнаар,
Хоёр дохолон удамаршадаа
Хоорондоо сэрбытэр тэлээд,
Гэр тээшээ ханаатай,
Гэдэргээ эрьен ябабад.
Арбаад хараан газар
Арай ёохон ябаад,
Ангажа үлдэжэ зобоходоо,
Аргамнай халаа гэлсэжэ,
Галша Далаша хоёроо
Газарай габада шиихаад,
Хоохон бээе ябабалнай,
Холо дээрэ хэн гэлсэбэд ха.
Тэлүүлжэ ябаһанайнгаа ашаар
Тэнхээ ороһон Галша,
Шэрүүлжэ ябаһанайнгаа ашаар
Шэнээ ороһон Далаша
Дүрбэн баатарай хэлсэхые
Дүтэлжэ хэмээхэн шагнаад,
Гэнэн дүрбэн баатараа
Гэтэжэ харбаад алахые
Нюусаар хонулан зүбшэжэ,
Нюур амаа хүдэлгэбэд.
Хоёр хүниие үргэлжэ,
Холо ябаһан баатарнууд
Үргэнэ нойртоо дарагдажа,
Үни удаан хөөрэлдэнгүй,
Барас шөнгээр бажаганаса,
Бахатай шангаар хурхиралдаба.
Галша Далаша хоёр
Гартаа хэлмэнүүдээ барижа,
Хүдэлэнгүй унтаһан баатарнуудай
Хүзүүень таһар сабшабад.
Зэрлиг хүбшэтэй газарта
Зэргэлэн ябаха нүхэдөө,
Амаргал хүзүүень сабшажэ,
Далаан талэ хоёр

Хаандаа ошохо ханаатай,
Харгы дахан налирбад.
Гунхан найган ябажа,
Гурбан үдэр болгоод,
Арай ёохон алхалжа,
Арбан үдэр хүсөөгөөд,
Улаан гараараа хюмһалдан,
Урагшаа мүлхин зүдхөөд,
Арга шадалаа барахадаа
Амарха гэжэ хэлсээд,
Уусатын дабаан дээрэ
Унтахын ехээр унтабад.
Хоохон гуринха хирээ
Хойноһоонь дахажа ябаһанаа,
Алаг нюдэнүүдыень тоншожо,
Амтархан байжа эдибэ.
Эдишэ бэдэржэ ябаһан
Эрээн доргон ерэжэ,
Хээрэ хэбтэһэн хоёрой
Хэлыень ходолжо эдибэ.
Урдахяа хараха нюдэгүй,
Уралаа долёохо хэлэгүй,
Гунигтай хэбтэһэн тэдэниие
Гуринха шоно олоод,
Бахалуур дээрэһэнь бажуужа,
Барижа эдеэд талииба.
Ута һүүлтэй шаазгайнууд
Улайн үнэрөөр сугларжа,
Эдэнэй хосорһон шалтагааниие
Элирхэй мэдэжэ абамсаараа,
Сугсагалдай хаанай сэргэдэ
Сугларжа олоороо нуугаад,
Шаг шууя табилдан,
Шанга шангаар шаханабад.
Хүбүүн Сэнгые угтажа,
Хүн зондо дүүлгангүй.

Далда нюусаар алахыень
Далаша, Галшяяа табиһан
Сугсагалдай хаан сошожо,
Суу болохоһоонь айһандаа,
Шашаг үргэтэй шаазгайнуудые
Шадамар бэрхээр мэхэлжэ,
Һархинсагай һабидаһаар хүндэлөөд,
Һабиһаха шаһанаһыень болюулба.

Удааншье болоогүй байтарнь,
Уйлаан дуулаан соностожо,
Газаа ордонойнь харуулшад
Гай тодхор дурдабад.
Ухаа мэдээ табиһандаа,
Урагша хойшоо гүйлдэжэ,
Эрээн нюдөө бэлтылгэн,
Эзэн хаандаа хандабад:
«Гурбан алда бүдүүнтэй,
Гушан алда угатай
Гал могой бээлжэ,
Газар уһандамнай добтолбол!
Уһан ехэ голнуудтнай
Улаан шуһаар урдабал,
Халюурма һайхан дайдатнай
Халуун галда шатабал!
Хамаг албата зониетнай
Хазан, үрэхин намнабал,
Байтаһан тарган малыетнай
Байһан газартань залгибал!
Аюулые зайсуулха һанаатай
Амадан угтаһан баатарыетнай
Алда амаа заалажа,
Агта моритойнь залгяал!
Урдаһаань тулалдаха даабаритай
Угтажа ошоһон баатарыетнай,
Һүрдөөн үрэхин залгяад,

... ..
 нөөргэнь зэбсэгыень турьяал!
 Гал дүлэ соробхиhoор,
 Газаатнай хүрэхээ ябанал,
 Ябаһан замаа зурытар
 Ялан болотор шатаанал!» — гэлдэн,
 Гаран орон уйгалдаба,
 Газар мүргэн тэмтэрбэ.
 Солото Сугсагалдай хаан
 Сошон мэгдэн айһандаа,
 Альга һабараа шэшээрүүлэн,
 Ара гэдэргээ унаба.
 Ута могой гүрбэлзэн,
 Улаан тоһо манаруулба,
 Улад зониень олоорнь
 Урагша хойшонь намнаба.
 Ой тайгын мододые
 Оглор үглэр татаба,
 Үбһэ ногоо үндэһөөрнь
 Үнэхэн болотор шатааба.
 Газаань туласа ерэнээр
 Гарьха болон сахаригтаад,
 Газар дэлхэйн дорьбосо
 Галзуу шангаар хашхаржа:
 «Хаан Сугсагалдай байгаа һаа,
 Хамаг зоноо асаралши!
 Албата зоноо үгөө һааш,
 Амиды орхижо магадби.
 Нэгыеш үлөөнгүй асараа һааш,
 Нэрыеш зандань үлөөхэб», — гэбэ.
 Бүглэржэ, досоогоо харлаад,
 Бүдэржэ унаһан хаан
 Боломоор үгэ дуулахадаа,
 Бодожо өөдөө үндыбэ.
 Албата зоноо суглуулан,
 Амандань түлхижэ үгөөд,
 Амиды гараха болоһондоо,

Альга набараа дэлгээжэ:
«Хэлэнэн захяаетнай дуулабалби,
Хэрэгтэй соотнай хангахаб!
Дурдахан үгыетнай ойлгоболби,
Дуратай соотнай бүтээхэб!
Газарай ехэ хүсэтэн
Гал могой танда
Албата зоноо үгэхэнөө
Арсажа хайрлажа байхагүйб.
Өөрым ами үршөөһэндэтнай
Үнэн зүрхэнһөө баясаад,
Налагай сэсэн түшэмэдыем
Намтай сугтань үлөөхые
Хаанай нэрэнээ гуйнаб,
Харюу хүлээхые хүсэнэб», — гэбэ.
Хорото могой сахаригтан,
Хоёр шүдээе харуулба,
Ама хамараа ангалзуулан,
Араг яһаар турьяба,
Шуһатай шүлһэ гоожуулан,
Шуухиран байжа хэлэбэ:
«Харамтай гэнэн түшэмэдөө
Хажуу тээшэнь илга,
Үгэхэ байһан зоноо
Үтэр түргэн суглуула».
Хаан Сугсагалдай баярлажа,
Хамаг зоноо суглуулаад,
Ами бэеын андалдаанда
Адууһа малтаяа тушааба.
Албата зониинь бүгэдөөрөө,
Адууһа малынь хүрэгөөрөө,
Амидыгаар һоруулан шууялдан,
Арьяатанай мэдэлдэ оробо.
Үршөөгдэнэн Сугсагалдай хаан
Үлэнэн түшэмэдөө суглуулаад,
Албата зоноо үгэжэ,

Ами бэеэ абарһандаа,
Баяр найр эмхидхэжэ,
Бардам омогоор зугаалба.
«Үнэшэн хэнзэ амигад
Үхэжэ бэеэ амардаг,
Улаада эсэһэн унаа
Уруудам газарта амардаг», — гэлдэн,
Хара зоноо хайрлангүй,
Хамтадаа сэнгэн һуубад.

СЭНГЭ ГАЛ МОГОЙЕ ИЛАБА

Хүдөө нютаг һуудалтай
Хүдэр сэсэн хүбүүн
Томо шаргал хүлэгөөрөө
Тооһо татуулан зурына,
Шааяма түргэн голнуудые
Шалбааг мэтээр харайлган,
Үдэһэн бодоһон нютагтаа
Үдэр байхада хүрэбэ.
Хүрэжэ ерэн гэхэдэнь,
Хүхэ номин дайдань,
Хуурай шорой үрхирэн,
Хубхай хооһон байба.
Ара үбэрөөр бэлшэһэн
Адууһа мал харагдабагүй,
Ажал хүдэлмэридэ ябаһан
Амитан зон үзэгдэбэгүй.
Эһэтэй урсахан гэрнүүд
Эзэгүй янзатай байба,
Өөрынь дүтын хүнүүд
Үгы хэбэртэй үзэгдэбэ.
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэдьхэл зүрхөө хүмэрин,
Гайхан тагнан харахадаа,
Гай толхор шараа гэжэ.

Хариин дайсан довтолжо,
Хамаг юумэ хандаргаа,
Амитан зоние хамажа,
Абаашаа гэжэ мэдэбэ.
Хаана абаашаһыень тодоруулха
Хараһан амитан ушарнагүй,
Хайшаа ошоһыень элирүүлжэ
Харгы зам харагданагүй.
Үнэшэн Сэнгэ хүбүүн
Үетэн нүхэдөө алдаһандаа
Уй гашуудалда дарагдан,
Урдахи хойнохёо бодожо,
Түгдэрхэй ехэ шулууе
Түшэн барин зогсобо.
Ойндoo зориг орон,
Оршон тойрон хараашалхадаа,
Тэбхэр хара шулуунда
Тэмдэг байхыень обёорбо.
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэхэ тэрээндэ дүтэлжэ,
Томоор ниилэһэн тэмдэгүүдэй
Тодорхой удхыень тайлбарилхадаа,
Иигэжэ хэлээтэй гэжэ
Эли тодоор мэдэбэ:
«Гурбан алда бүдүүн,
Гушан алда ута
Гал могой бээлжэ,
Гасалан бидэндэ ушаруулаа.
Арад зоной олонхие,
Адууһа малай ехэнхие
Үрэбхин һорон байжа,
Үсөөн болотор залгяа.
Хазан эдингүй үлөөһэнөө
Хаман абаа өөртөө,
Хүсэн шадал хоёроороо
Хүн зоние гүрбүүлээ,

Хоро шара хоёроороо
Холо газар сууржуулаа,
Амадан ошоһон баатарыемнай
Агта моритойнь залгяа,
Дайлан угтаһан баатарыемнай
Дайран шэрбээ һүүлээрээ.
Харгы замда ябаһан
Хамаг хүнүүд бултадаа,
Дайралдажа энээниие уншаа һаа,
Дары тэрээнһээ зайсыт!
Амгалан байдалыемнай эбдэжэ,
Абаашабал бидэниие харида!
Бэрхэтэй ядаралта байдалда
Бэеымнай тамир барагдаа,
Уй гашуудалда баригдан,
Уушка зүрхэмнай хайлаа».
Арад зонһоо таһараад,
Айжа зайсажа ябангүй,
Мүшхэн дахан ошоод,
Мүрдэжэ дайсаниие олохоёо
Эрэлхэг Сэнгэ хүбүүн
Эрид хатуугаар шийдэбэ.
Зориһон хэрэгни бүтээ һаа,
Зобоһон зоноо абаржа,
Зүрхэ сэдъхэлынъ амараан,
Зүлгэ нютагтань бусаахаб гэжэ
Хүсэтэй үгөөр тангариглаад,
Хүлэг мориндоо мордобо.
Сунды мэргэн баатараа,
Сугтаа үелдэг нүхэдөө
һанан һанан дурдажа,
һанаа алдан шуухирна.
Хүл мэдүүлэн харайлгаһан
Хүлэг шаргал моринойнь
Дүрбэн хара туруунһаа
Дүлэ сасаран ябана.

Харатан дайсанай бусаһан
Харгы замые алдангүй,
Эрэлхэг Сэнгэ хүбүүн
Эрезэн могойн гуламтые
Хаанаб гэжэ шэглэн,
Харбаһан һомондол шуумайба.
Гал могойн ордоной
Газаань дүтэлэн ошоод,
Харайжа ябаһан моринойгоо
Хазаарай жолоо угзаржа,
Үндэр хашааень харайлгаад,
Үүдэндэнь ерэн тогтобо.
Бүдүүн могой годиролдон,
Бүглүү газарһаа бултайжа,
Уурлаһан янзаар шарбалзан,
Урдаһаань иигэжэ хэлэбэ:
«Халагамшые халаг, халаг даа!
Хахад амитан гээшэ гүш?
Ууһан эдигһэнэй урмагүй,
Уулзан хараһанай нэрэгүй,
Тугал нарай бээтэйш,
Туранхай яяр мяхатайш!
Тиигэбэшье,
Шэнэһэн модон угаатай,
Шэнэ мяхан шүүһэтэй юм,
Шамай хараад шамарланхаар,
Шалажа хашаржа хэбтэнхаар,
Шэмэ шүүһыешни хорожо,
Шэмэжэ хүхэжэ байхам ха, — гээд,
Гэдэргээ болон орёолдожо,
Гэдэһээ агшаан сахаригтаба.
Эгээл энэ һамбаандань
Эдир Сэнгэ дүтэлжэ:
«Танил боложо золгоһондоо,
Тангалайн шүлһэ тараахая
Арьбан гадар зузаантай

Адуун шарууна асаруулая!
Шоо эльбэ ажалтай
Шолмос хатан хаанай
Хулдай баатар хүбүүнийн
Хубилаад энэ байналби.
Газар дэлхэе урбуулдаг
Галта шэди хүсэмни
Эрхы хургандаа шэнгэжэ,
Энэ бээдэм шунанхай.
Эгсэ шулуун хабсагайе
Элһэн болгохо шэдалтайб,
Амитан дүрсэтэй юумые
Аляаһан болгохо шэдитэйб!
Эрхы хургаа тэниилгэн,
Эгсэ өөдөн заабални,
Гэгээн номин тэнгэридэ
Гэрэл туяа ялалзан,
Гарыем дахан хумиржа,
Гал болон сасардаг лэ!
Уруунь хургаа заабални,
Уһан бороо дуһалдаг,
Буурал тэнгэри бүүдыгээд,
Буудал сахилгаа харбадаг лэ!
Уурлан, хургаа нугалаа һаам,
Урдам байһан амитан
Хилгааһан болон атиралдаад,
Хилгана болон таһардаг лэ!
Буумал ехэ хүсэтэн
Буруу бээ танилсаад,
Амин голдоо хүрэлсэжэ,
Араг яһан болохоннай гү?
Шуһа мяхаа һээшэлсэн,
Шубуу шонхор тэжээнхаар,
Эршэ хүсээ үзэлсэе,
Эди шэдиеэ харалсая!» — гэжэ,
Сэсэн үгөөр хэлээд,
^ ^

Сэхэ урдань ошобо.
Хомхой могой үндыжэ,
Хорон хушугаа шохолзуулан,
Мэндэ гэн алдаад,
Минэд гэнэндэл боложо:
«Хаан шолмос шини
Хаба зоригые харая,
Үлүү хүсэтэй юм нааш,
Үнэн бэеыешни шалгая», — гээд,
Хүжүүн бүдүүн бэээрээ
Хүльбэрэн шарбан хүдэлжэ,
Гэдэргээ гэтэн хараһаар,
Гэдэнээ шэрэн холжорбо.
Хаан шолмос гэгдэнэн
Хабата хүбүүн Сэнгэ
Баатар янзаар хойноһоонь
Бардам томоотой алхалба.
Бэе бэеэ гэтэлсэн,
Бэрхэтэй туршалга бодоһоор,
Хүлэг моринһоо томо
Хүһөө шулуунда хүрэдэд.
Эрэн могой годиролдон,
Энээн шоглон заажа:
«Энээхэн хүһөө шулууе
Эрхы дээрээ эрьюулэн,
Эгсэ өөдөн шэдээд,
Эрьен унажа ерэхэдэн,
Шэгшы хургаараа дүнгэн,
Сэхэ тогтоон байлгая!
Удаан иигэжэ ябанхаар,
Ушарһан энээхэн шулууе
Тэнгэридэ хүрэтэр шэдээд,
Тэхэрин унажа ерэхэдэн,
Гарай хүсэ гаргангүй,
Ганса хургаараа тогтооё!» — гэбэ.
Харан байжа шулууень,
Хомхой байжа ошобо.

лахан байжа энээгээд,
«Энээхэн шулуун гү? — гэжэ
Эдир Сэнгэ асууба.
— Энээнийетнай минии шэдээ наа,
Эрьежэ һөөргөө бусахагүйл.
Ойлгосотой лабтай байхаар
Ондоо юумэ ханажа,
Ошоһон ерэһэнэй хүрдэхөөр
Онсо өөрөөр туршалсая!
Хүсэ шадалаа үзэлсэжэ,
Хүн зониие гайхуулая,
Хада уулые урбуулжа,
Хамаг амитаниие хүрдөөе!
Хүхэ намаата хүбшын
Хүрилгөө татан нэнгэтэр,
Холо хээрын ангуудай
Хоёр шэхэнэй дүлиртэр,
Аюултай шангаар хашхарһамнай
Абарга хүсэтэйдэ тодоруужа», — гэжэ
Сэбэр хонгёо хоолойгоор
Сэнгэ хүбүүн үргэлжэлбэ.
Эрезн могой годиролдон,
Энэ дурадхалыень зүбшөөгөөд,
Бэээ бэлдэн сухарижа,
Бэһэлиг болон орёолдоод,
Хамаг шадалаа суглуулжа,
Хашхархам гэжэ мэдүүлбэ.
Ойронь байһан Сэнгэ
Ойлгон, лабтай шиидээд,
Томоотой бардам янзаар
Толгойгоо халта дохин;
«Эхилэгты!» — гэжэ хэлээд,
Эрэлхэг дорюун зогсобо.
Абарга могой сахаригтан,
Алда амаяа ангайжа,
Абяанай шангые зэдэлүүлэн,
Аюултай шангаар хашхарба

Аюултан шагшаар хашхарса.

Амяараа байһан амитад
Арайхан һуурйдаа тогтобо,
Хада уула оболзон,
Хара уһан салгидаба.
Уяатай байһан моридууд
Угзаран жолоогоо таһалжа,
Хурса туруунай хурдаар
Хуухиран шуухиран харайлдаба.

Эрезн могой годиролдон,
Эрьежэ Сэнгыг хараад:
«Ээлжээншни болоо ха юм,
Эхилыш!» — гэжэ мэдүүлбэ.

Асари шанга абяанһаа
Арайхан зогсожо байһан
Сэнгэ хүбүүн энеэбхилэн,
Сэхэ дорюунаар зүбшөөжэ:
«Болоно!» — гээд байтараа,
Болгоонһон янза үзүүлжэ,
Түгшүүритэй байһан могойн
Түхэрезн хоёр нюдые

Хургаараа сэхэ заагаад,
Худалаар лажаганаса энеэбэ:
«Эршэ хүсээг гарган,
Энэ бэеэрээ хашхарбални,
Гэлигэр хоёр нюдэншни
Гэнэтэйгээр тэһэржэ һалахал,
Һарьһан хоёр шэхэншни
Һанагдаагүйгөөр дүлииржэ хосорхол.

Иигэжэ хэлэһэн үгэдэнь
Эрезн могой этигээд,
Урид хэлэһэндэнь урмашажа,
«Уялши нюдыемни», — гэбэ ха.

Сэнгэ хүбүүн һэгшээтэй,
Сэхэ толгойдонь ошожо,
Бэлтэгэр хоёр нюдыень
Бэһээ тайлан уяба.

Тийнэн яаһан бэеэрээ
Тишээ багтай ошоод,
Ханзын шэнээн шулууе
Хам тэбэрин асаржа,
Хоёр нюдэнэйнь хоорондо
Хоноон шангаар сохибо.
Абарга могой атиралдан,
Аманһаа хэлээ һанжуулан:
«Ай, зайлуул! Хайрлыш!
Амаргүйхэнөөр хашхарналши!
Гал нюдөөрни сахилаад,
Гарашан алдаба улхархайһаа», — гэбэ.
Иигэжэ хэлэһэн бэеэрээ,
Эрьюу юумэдэл татаганан,
Боолтоёо түргэн абаад,
Болиёл гэхэндэл байба.
Балшар Сэнгэ хүбүүн
Баатар янза үзүүлжэ,
Бардам томоотойгоор энеэгээд,
Бахатай бүдүүн хоолойгоор:
«Эрэлхэг хоёр ушараад,
Эди шэдиэз туршалсабабди,
Хамагай ехэ хүсэтэндэ
Хаба шадалаараа тодорбобди.
Харгы замые зубшажа,
Хамта ябаха болоо һаа,
Бэе бээдээ мэээрхэжэ,
Бэрхэтэй ушарта орохобди.
Эжэл хамта ябаа һаа,
Эдихэ юумээр дутахабди.
Эзэмдэжэ байһан зөөриешни
Эгсэ тэгшэ хубаагаад,
Эбэй ёһоор тараябди,
Эндэһээ хоюулан зайсаябди», — гэбэ.
Абиртаад байһан могой
Амараар һалаха болоһондоо,

Сэдьхэлдээ ехээр хэгшэн,
Сэнгын хэлэһые зүбшөөн:
«Хаан Сугсагалдайн тэндэ
Хаалтатай байһан зоние
Тэг дундуурнь таһалжа,
Тэгшэ адли хубаая!» — гэбэ.
Хаража байһан Сэнгэ
Хажуу тээшээ болон:
«Ойлгыт, байзыт! — гэжэ
Ондоогоор могойдо хэлэбэ.
— Түрүүн намһаа түрэнэн хадаа
Түшэмэд зонииень та абагты.
Бага дүүмэр байһан хадаа
Барлаг зонииень би абаһууб.
Аяар холын хизаарта,
Агтын хүрэхэгүй дайдада
Гурьбатай мүнгэн ордонтой
Гургалдай хаан суурханал!
Марса хужараар хоолложо,
Мал адууһаниинь таргалаад,
Һүнгэ салуу нютагтаа
Һүбөө нэбтэрэнхэй байнал!
Эгээл тэрэ дайдые
Эзэлэн дайлан абаад,
Түлюур олон барлагуудыень
Тушаажа намда үгөөд,
Хаан, ноёд һайдыень
Хамажа өөртөө абахыетнай
Аха түрэнэн таниие
Арюун сэдьхэлһээ гуйнаб», — гэбэ.
Абарга могой үндэлзэн,
Аха гүүлэнхэндээ хэгшэжэ,
Һүнгэ тарган гэнхэндэнь,
Һүрэн өөдөө сахаригтаад,
Аманһаа шүлһэ һайруулан,
Абаха дайлахаар шиидэбэ.

«Хаан, ноёд найдыень
Хажуудаа туугаад ябахаб,
Айл хотоной хомордоо наа,
Аян замда хэрэгтэй ха.
Хаан Гургалдайда ошожо,
Хаба шадалаа сууржуулан,
Хамаг зөөрииень буляхаб,
Хан түрыень эзэмдэхэб.
Хүсэ шадалаар түгэлдэр
Хүбүүн баатар байһандаш,
Нэрлэжэ хэлэһэн юумыеш
Нэгэ доро үгэхэб.
Хаалгатай байһан зонһоо
Хаража илгажа үгэхэб», — гээд,
Сугсагалдай хаанайхи тээшэ
Сугтаа ошохые дурадхаба.

Хаанай ордондо ошожо,
Хамаг үүдыень сэлижэрхөөд,
Налан байһан түшэмэдыень
Намнан үлдэн гаргаад,
Табяатай байһан эдэзень
Тамшаан үрэххин эдибэ,
Сугсагалдай хааниие өөрыень
Сугтаа һууһан түшэмэдтэйнэ
Эзэмдэн өөртөө абаһанаа
Эрид хатуугаар мэдүүлбэ.
Мэгдэһэн хаан, түшэмэдынэ
Мэдээ ухаа табилдан,
Тэнэһэн һогтоһон хоёртоо
Тэмтэрэн һолжорон гарабад.
Тэндэ байһан Сэнгые
Тэдэ түшэмэд харахадаа,
Сошожо бахардаһан нюдөөрөө
Сохом лаблажа танибагүй.
Эгээл эдэнэй хойноһоо

Эрдэни хүүхэн гарахадаа,
Эмээлтэ морин дээрэ
Эдир Сэнгыг хаража:
«Абарыш, абыш!» — гээд,
Альгаа дэлгэн дохибо.
Галтай хурсахан нюдэнһөөнь
Гаража байһан нёлбоһониинь,
Субад һубһанай адхарһандал,
Субан үлхэлдэжэ байба.
Томо угаар гүрэнэн
Торгон хара үһэниинь
Ара нюрган уруунь
Аятай зохидоор жэрбынэ.
Урин зохидхон нидхэнүүдынь
Улам тодо болоһондол,
Арюун сэбэр шарайень
Аятай болгон харагдуулна.
Эрдэни найхан басаганай
Иигэжэ гуйжа байхада,
Сэнгэ хүбүүнэй сэдхэл
Сэхэ арсажа шадабагүй:
Хүлэг мориной оройһоо
Хүл дээрээ бууба.
Энэ һамбаандань шамдагай
Эрдэни хүүхэн ерэжэ,
Эдир Сэнгыг хүзүүдэн,
Эрхэлжэ, наадажа эхилбэ.
Хаан, түшэмэдые тууһан
Харата могой шарбаһаар,
Хада уулыг бүгтэрэн,
Харагдахаа болин талийба.
Барагар хара тоһониинь
Бага боложо замхаһаар,
Шулуун шорой хүрилгөөтэн,
Шуурган болоһоор сэлмэбэ.
Айдар Сэнгэ хүбүүн
А...

Ашата нютагтаа суурхаа,
Гасалантай байһан зоноо
Гарган абаба хаалгаһаань,
Амиды байһан хүнүүдээ
Абаржа шадаба аюулгаань.
Сунды Мэргэн баатарынь
Сугтаа байһан нүхэдөөрөө
Сэнгэ хүбүүндэ ерэжэ,
Сээжэ бэээрнь тэбэрибэ.
«Гэгээн наранай толоор
Гэрэл туяа бадаруулбаш,
Эдир наһанай хабаар
Эрхим соло суурхуулбаш,
Хүн зоной найхан
Хүүхэн Эрдэниие абабаш», — гээд,
Арад зониинь бүгэдөөрөө
Абарһан туһалһыень дурдажа,
Алта мүнгэндэл магтан,
Алдар солоор юрөөбэ.
Амиды үлэнхэндөө баярлан,
Амарые хүргэн хүндэлбэ,
Боолто хүлигэдэ байһанаа
Булта табигдан нарьяба.
Эрезн могойе диилэжэ,
Энэ баяр асарһандань,
Эрдэни хүүхэнтэйнь хамта
Энхэ жаргалаар юрөөбэ.
Хүгжэм дуугаа зэдэлүүлэн,
Хүбүүн бэеыень хүндэлбэ.

ХААНАЙ БАСАГАНАЙ ХАРА МЭХЭ

Суу ехэтэ баярай
Сууряа татан байхада,
Хүн зоной сэнгэжэ,
Хүүежэ шуужа байхада,

Элдэб бодолдо дарагдан,
Эрдэни хүүхэн уйдана.
Арад зоной дундаһаа
Аргата Сэнгые таһалжа,
Ами наһыень хороогоод,
Аба хаандаа бусажа,
Хан түрөө эзэлхые
Хамаг ханаандаа шэбшэнэ.
Уйтай байһан хүүхэниие
Улад зониинь шарайшална.
«Сэдьхэлээ юундэ гажарнаш?» — гэжэ
Сэнгэ хүбүүн асууна.
«Хүхюун ехэ найрай
Хүүеэ шууяанһаа боложо,
Энэ бээм эсээ», — гэжэ
Эрдэни хүүхэн харюусаад,
Уйда дарагдаһанаа балаалжа,
Урдаһаань харан энеэбхилнэ,
һанаата болоһон зониие
һаруул шарайгаараа амараана.
Уян зулгы Эрдэниин
Ухаан зүрхэн соонь
Хоротой һанал хөөһэтэн,
Хоолой өөдэнь зүдхэнэ.
Хүсэтэй амитаниие мэхэлжэ,
Хүл улаарнь унагаадаг
Орьёл уулын оройдохи
Оёоргүй нүхэн тухай
Эсэгынгээ хэлэн байдагые
Эрдэни хүүхэн һанажа,
Болохотой юумэ тааһандаа,
Бодолгото болохоо болибо.
Хүхюун наада найрай
Хүсэн дундаа байхада,
Сэсэг һайхан шарайгаа
Сэнгэ хүбүүндэ дүтэлүүлжэ,

Эрдэни хүүхэн энеэбхилэн,
Эдир зүрхыень баясуулаад:
«Аглаг найхан агаараар
Амилха дурам хүрэнэ,
Үргэн уужам нютагаа
Үзэжэ хаража ерээ!» — гээд,
Зүрхэнэй уярма зөөлэхэнөөр
Зүүн шэхэндэнь шэбэнэбэ ха.
Хоёр гарынь эльбэжэ:
«Хожом хоюулаа ошохобди», — гэжэ,
Сэдьхэл бодолһоо уриханаар
Сэнгэ хүбүүн харюусана.
«Эдир наһанайм эрилтые
Энэ үдэрһөө арсаһан,
Хэрзэгы шөрүүн үгэ
Хэлэжэ шадаһыешни гайханаб.
Уян эхэнэр сэдьхэлыемни
Уй бодолдо хатааж,
Хүүхэн бэеыемни гажараангүй,
Хүндэлхэ, хайрлахаа яанаш?» — гээд,
Урин зөөлэхэн гараараа
Ута үһээ эмирэн,
Улаахан шэмэг хасартаа
Уһа нёлбоһо дунгалуулба.
Сэнгэ хүбүүнэй зүрхэниинь
Сээжэ соогоо хайлажа,
Эрдэни хүүхэнэй эрилтэдэ
Этигэжэ, үнэншэжэ эхилбэ.
Сунды Мэргэнээ дуудаж:
«Сугтаа ябаха болообди,
Хүлэг моридоо эмээлгээд,
Хүтэлжэ наашань асара,
Энэ гэхээр түхээрээд,
Эрдэни хүүхэнтэй хамта
Үргэн уужам нютагаа
Үзэхэ харахаа ошохобди», — гэбэ.

Сугтаа ябадаг нүхэрынь —
Сунды Мэргэн зүбшөөжэ,
Хүлэг гурбан моридые
Хүтэлжэ түргэн асараад,
Тоһон хүлһыень аршажа,
Тохом, эмээлыень тохоод,
Сэргэдэ абаашажа уямсаараа,
Сэнгэдээ ерэжэ дуулгаба.
Түрэ найртаа байһан
Түрүү үбгэдтөө хандан:
«Сэсэглиг найхан нютагаараа
Сэнгэжэ ябаад ерэхыемнай,
Сэсэн үбгэдни, зүбшөөгты!» — гэжэ
Сэнгэ хүбүүн дохёод,
Эрдэни хүүхэнээ абажа,
Эндэһээ гаран ошобо ха.
Эмээлтэй моринойнгоо хажууда
Эрдэни хүүхэн тогтоод,
Сунды Мэргэндэ халдан,
Сугтаа ябаханаа арсажа:
«Найн ханаха нүхэртээе
ханаһан байһанаа хөөрэлдэжэ,
Сэсэн Сэнгэтээе хамта
Сэнгэжэ ябаад ерэхыемнай,
Инаг бидэнэй нэшхэлдэ
Этигэжэ найдыт!» — гэбэ ха.
«Сугтаа ябахаб!» — гэжэ
Сунды Мэргэн хашхараад,
Түмэр дүрөөгөө гэшхэн,
Түргэн мориндоо мордобо.
Сэнгэ хүбүүн дуугай
Сээжэдээ бодолгото боложо,
Этигэл ядан байгаашье наа,
Эрдэниин найхан шарайе
Халта харан гэхэдээ,
Хамаг ханалаа найдажа,
Сунды Мэргэн үбгэдтөө

Сунды мѳргэн нүхэртээ
Сугтаа ябахаяа болѳод,
Эрдэни хүүхэнтээ хамта
Эндэһээ хоюулан мордобо ха.
Сунды Мѳргэн хүбүүн
Сухариса морѳо татан,
Хоѳр инагай ошохые
Хойноһоонь харан үдэшэбэ.
Бурьялан шааян урдадаг
Бусалма түргэн голнуудай
Сэсэглиг ногоон эрьеэр
Сэхэ баруулжаа ябатараа,
Үнгэ бүриин жэмэсэй
Үнэр хангал анхилһан,
Хүнды жалгын адагта
Хүлэг мориѳо татажа,
Эрдэни хүүхэн энеэбхилэн,
Эдир Сэнгэдэ хандана:
«Эгээл энэ хабсагайн
Эгсэ оройдо гарабал,
Газар уһанайнгаа баялигые
Гансата хоюулан харахабди», — гээд,
Баруун тээгээ байһан
Байсата хадын оройе
Уяхан гараараа заажа,
Урихан зохидоор хэлэбэ ха.
Сарьдаг үндэр оройгоороо
Сагаан үүлэ хадхаһан,
Орьѳл уулын мундаргада
Ошожо үзэхэһөө арсангүй,
Сэнгэ хүбүүн зүбшөөжэ:
«Сэхэ ошое», — гэбэ ха.
Хүмэг шулуунай эрмэгээр
Хүлэг моридоо гэшхүүлэн,
Эрид үндэр өөдэнь
Эгсэ сэхэ зүдхэһөөр,
Хабсагай шүтэн болоходонь

лаусагай шулуун болжодонь,
Хаяагаарнь тойрон дамжааар,
Орьёл үндэр уулын
Орой дээрэ гарабад.
Харгыда ябаһан хоёрой
Халуудаһан улаан хасарнууды
Һэбшээ һалхин угтажа,
Һэрюун долгёор эльбэнэ.
Амаржа һууһайб гэхээр
Аятай зохидхон байба.
Аса һалаа боложо,
Арбайлдан хаташаһан шэлбэтэй,
Хүһэрэй хүхэ модонһоо
Хүлэг моридоо уяад,
Эрдэни хүүхэнтээ хамта
Эрьежэ ябаха гэхэдэнь,
Хүл дороһоонь эхилээд,
Хүнды сорго болоһон,
Агы нүхэн амхайжа,
Амһар болон харагдаба.
Эдир Сэнгэ хүбүүн
Энэ нүхэ харамсаараа,
Залд гэхэдэл гээд,
Залан тэндээ зогсобо.
Эрдэни хүүхэн дүтэлжэ,
Эльгэ хатан энеэгээд:
«Баян һайхан газараймнай
Баруун захын хилэ,
Хариин хаанай газарай
Хажуу захын хилэ —
Эгээл энэ нүхэн
Эндэ байдаг юм», — гээд,
Тэрэ нүхэнэй захада
Тэбхыжэ байһан шулуу
Налан һуухатаяа хамта:
«Наашаа һуугыш!» — гэнэ ха.
Эрдэни хүүхэнэй эриптээн

Эрдэни хүүхэн эрийнээр
Эльгэн шулуу түшөөд,
Сээжэ зүрхэнһөө аяшаан,
Сэнгэ хүбүүн һууба ха.
Зүүн гарайнгаа хурганда
Зүүжэ гоёжо ябаһан
Алтан шара бэхэлигээ
Альган дээрээ абажа,
Эбэр дээгүүрээ мухарюулан,
Эрдэни хүүхэн алярхана.
Хара торгон үһөөрнь,
Хадын һалхин наадажа,
Арюун сагаан хасараарнь
Аалихан долгилоод абана.
Зурагар нариихан нидхэнүүдынь
Зулгы һайхан нюдэнүүдэйнь
Хараса бүхэниие хурсадхан,
Халта өөдөө үргэгдэнэ.
Хажуудань зэргэлжэ һуугаад,
Хаража байһан Сэнгэ
Эрдэни хүүхэнэй һайханиие
Эгээл эндэ ойлгоһондол,
Хамаг дура сэдхэлһээ
Халуун зүрхээ уяруулна.
Эртэ урдынхиһаа уриханаар
Эрдэни хүүхэн нугаржа,
Сэнгэ хүбүүндэ инагаа
Сэхэ өөртэнь хэлэнэ ха.
Удхатай гоё үгэнүүдые
Уһан зөөлэхэнөөр урадхуулан,
Дура сэдхэлһээ дуратайгаа
Дурдан байжа хэлэнэ ха.
Эрдэниие шагнажа һууһан
Эдир Сэнгын зүрхэндэ
Аргатай уран үгэнүүдынь
Амтатай гоёор шудхарна.
Сэсэг һайхан шарайень

Сэнгэ хүбүүн хараад,
Балсагар зөөлөхэн гарыень
Баряад абаха гэхэдэнь,
Алярхан наадажа байһан
Алтан шара бэһэлигээ
Харанхы нүхэн уруу
Ханхинаса алдажархина ха.
Унаһан бэһэлигэйнгээ хойноһоо
Уй хай боложо:

«Халам халаг, халаг даа,
Хайран бэһэлигни!» — гээд,
Эльгэ зүрхөө тэбэрин,
Эрдэни хүүхэн атирна ха.
Сэнгэ хүбүүн сошоһондоо,
Сээжэ зүрхыень тэбэрин,
Илдам шарайень шэртэжэ:
«Иихэдээ яанаш?» — гээд,
Өөдэнь үргэжэ үндылгөөд,
Үбдэг дээрээ нуулгаба.
«Ами бэеымни хүнэһэн
Алтан бэһэлигни бэлэйл!
Асари түргэн олоогүй һаа,
Амиды байхамни бэрхэдээ», — гээд,
Багса улаан утаһа
Баруун жабжадаа зуужа,
Шуһан улаанаар нёлбоод,
Шуухирса һанаа алдаба.
Шэнээ тамираа алдаһандал,
Шэг шарайгаа бэшэдхэн,
Хара ногоон шулһа
Хамар амаараа һайруулба.
«Хайратай Эрдэни хүүхэмни,
Хайшан гэбэл эдэгэхэбши?» — гээд,
Сээжэ дээрэнь нэнгэжэ,
Сэнгэ хүбүүн асууна.
«Эрын эрхим гээшэ һаа,

Энэ нүхэн сооһоо
Алтан бэһэлигыем абажа,
Ами наһыем абархаш», — гээд,
Эрдэни хүүхэн хитарһаар,
Эгсэ гэдэргээ унана ха.
Сээжэ зүрхэнһөө дурлаһан
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Удаан бодолгото болонгүй,
Ухаа арга һанажа,
Унажа ябаһан моридойнгоо
Ута дэлһэ, һүүлнүүдыень
Таһара хирган абажа,
Таатай зохидоор томоод,
Улам жэрэмээ абажа,
Урда хойнонь залгаад,
Табин алдын аргамжа
Тааруу зохидоор бүтээбэ.
Үлхэжэ залгаһан аргамжынгаа
Үрөөһэн үзүүр абаашажа,
Хатанхай модоной узуурһаа
Хам барижа уяад:
«Алтан бэһэлиг хүнэһыешни
Асархыем хүлээжэ бай!» — гэжэ,
Эрдэни хүүхэндэ хашхараад,
Эрид нүхэ уруу ороно ха.
Ара гэдэргээ унаад,
Амилжа ядан байһан
Эрдэни хүүхэн үндыжэ,
Элүүр болоод бодомсоороо,
Татаатай байһан аргамжыень
Таһар удар отолбо.
Алтан бэһэлиг бэдэрхээ
Аргамжа дамжан ороһон
Айдар хүбүүнэй бэе
Аяар доошоо унаба ха.
Хашхарха ооглоходошье дуулдахагүй,

Харанхы нүхэнэй оёорто
Гараха аргагүйгөөр орохоноо
Гансата Сэнгэ мэдэрбэ.
«Алдарта хаанай басагантай
Адаг дорой барлагай
Үгэ хэлээ хэлсэжэ,
Үелжэ нууха болоо хаань,
Гэрэлтэжэ байһан наран
Гэдэргээ эрьехэ юумэл,
Үгэтэй тулюур угай
Үнэшэн хүбүүн байһан аад,
Хаанай басагантай үелхэээ
Хаанаһаа барһан ханааб, — гээд,
Эльгээ тэбэрин байжа,
Эрдэни хүүхэн шоглобо,
Уран бэрхээр мэхэлһэндээ
Урмашан байжа энеэбэ.
— Харанхы нүхэнэй оёорто
Хабһанайнгаа мяха дууһажа,
Шорой шулуу долёоһоор,
Шуһаа хатажа хосорходоо,
Барлаг хүнэй илгаае
Бата лабаар ойлгохош!
Үгэтэй гуйранша хүнүүд
Үхэжэ амардаг юм!» — гээд,
Эхэнэр альбан үгөөрөө
Эдир хүбүүе мэхэлһэн
Эрдэни хүүхэн эрьежэ,
Эмээлтэ моридтоо ошобо.
Сэнгын унаһан мориңдо
Сэхэ түрүүн ошоод,
Мүнгэн хажатай хазаарыень
Мүлтэ татан абаад:
«Хүндын хүхэ шонын
Хүнэнэн болоорой!» — гэн туугаад,
Ара гэдэргээ эрьежэ,

Ардаг жороодоо мордобо ха.
Хариин газар зүглэжэ,
Хаан эсэгээ бэдэрхээ,
Могойн мур мүшхэжэ,
Мориной хурдаар дабхиба ха.

Харанхы нүхэнэй оёорто
Хаягдаад байһан Сэнгэ
Хаана ороод байһанаа
Хараалжа мэдэхэ ханаатай
Тэнхээ шадалай хүрэхысэ
Тэмтэржэ мүлхижэ байна ха.
Хүнды ехэ сээжэтэй,
Хүдэр тэгшэ бээтэй
Баатар хүнэй хүүрые
Баряад үзэнэ хэбэртэй.
Үргэжэ диилэхээр бэшэ
Үргэн ехэ хуяг,
Далайжа даахаар бэшэ
Дабтамал булад нэлмэ
Хожимой яһан доронь
Хотойсо даруулан хэбтэнэ ха.
Алхам саашаа мүлхихэдэнь,
Араг яһанууд даршана.
Хүбшөө таһарһан номонууд,
Хүһэрэй модон годлинууд,
Гар хүлдэнь торолдон,
Газараар таража хэбтэнэ ха.
Үхөөрэй газарта байһанаа
Үнэн лаблажа мэдэхэдээ,
Гараха аргагүй байһанаа
Гараараа тэмтэржэ ойлгоходоо,
Сэнгэ хүбүүнэй нюрга уруу
Сэбдэг хүйтэн хайража,
Улаан гол уруунь
Ута зүүгээр хадхаһандал,
Мүлхэнэ мүлхэнэ сэрнэй

Лүцэнь хүрэтэр сорьено,
Хүйтэн хүлхэн адхарна.
Хаба шадал соогоо
Хаандаа эсэргүүсэн бодоһон
Баатар солото хүнүүдэй
Баряанда хосордог тухай
Үетэн нүхэдөөрөө суглараад,
Үльгэр онтохо хэлсэһэнээ,
Араг яһа үзэхэдөө,
Айдар Сэнгэ ханаба.
Хаанай үгэ даабаряар
Хариин Гургалдайнда ошоходонь,
Үетэн нүхэдэйнгөө арсаһые
Үшөө дахин ханана.
Галша Далаша хоёрой
Газаа хээрэ угтаад,
Барижа шатаахаа байһые
Баһа дахин ханана.
Сунды Мэргэн нүхэртэйгөө
Сугтаа ябаханаа арсаад,
Эрдэни хүүхэнэй үгыг
Этигэжэ зүбшөөһэн тухайдаа
Эгээл эндэ гэмшэжэ,
Эльгээ тэбэрин голхорно.
«Хараһан үзэһэнөө бүгэдыень
Хамаг зондо дуулгадаг хаа», — гэжэ
Халаглан байжа бодоод,
Хана өөдэ абирна.
Харанхы доро нүхэнэй
Хабсагай шулуун ханада
Халташье торожо шадангүй,
Халтиран доошоо унана!

СЭНГЭ УГЫЛ ААД, УГЫ...

Хүн зоной шууян,

Хүхюун ехэ найр
Түлэб дундаа хүүежэ,
Түргэн хирэдээ байба.
Эртэ үглөөгүүр байхада
Эрдэни хүүхэнтэй ошоһон
Сэсэн Сэнгэ тухайдаа
Сэдьхэл ханаагаа зобожо,
Сунды Мэргэн хүбүүн
Сугтаа ошоогүйдөө гэмшэнэ.
Газаа гараадшье хүлээнэ,
Гараараа харабшалаадшье харана.
Үдэр саг үнгэрнэ,
Үгыл аад, үгы!..
Холо хүдөө нютагуудһаа
Хожомдон ерэхэн айлшад
Хүхюун һонин дуулаһанаа
Хүн зондоо хөөрэнэ:
«Сугсагалдай хааниие туугаад,
Сугтаа хамта ошоһон
Гушан алда могой
Гургалдай хаанайда хүрэжэ,
Хэрэм ордондонь довтолжо,
Хэрүүл шууя татаа.
Аюул ехэтэ могойһоо
Айжа сошоһон Гургалдай
Албата зоноо хамажа,
Абарга могойдо үгөөд,
Барлаг зоноо суглуулжа,
Бараниинь тэрээндэ тушаагаад,
Амандань оронгүй гарахын
Арга хэлсээ хэжэ,
Хүн зоноо суглуулхаа
Хүдөө гаража талиигаа», — гэжэ
Гараһан ошоһон хүнүүд
Гайхал болгон тараанад,
Сугларһан ерэхэн хүнүүд

Суу болгон хөөрэлдэнэд,
Эгээл энэ үедэ
Эмниг морин инсагаалаад,
Газар доһолсо түбэрэн,
Газаань ерэжэ тогтобо.
Хамаг зоной олоороо
Хаалга сэлин гарахада,
Тохом, эмээл үгышье наа,
Тоһон хүлһэн болоһон,
Хазаар ногто үгышье наа,
Хара хүлһэ дүһалуулһан
Сэсэн Сэнгын морин
Сэргынгээ хажууда ерээд,
Шоно хараһан юумэдэл,
Шорой хүлөөрөө сабшажа,
Ёро хараһан юумэдэл,
Ёлтолон сэргээе байба.
Аюул тодхор болоһыень
Арад зон тухайлжа,
Сунды Мэргэн хүбүүнтэй
Сугтаа хамта түхээрээд,
Ударидалга доронь жагсажа,
Ухаа заахыень хүлээбэ.
Арад зоноо бүгэдыень
Арбан бүлэг болгожо,
Эдир Сэнгэ хүбүүе
Эрдэни хүүхэнтэйнь бэдэрхые
Хэлэжэ заажа үгөөд,
Хэдэн тээшэнь ябуулба.
Сунды Мэргэн өөрөө
Сугтаа үелдэг нүхэдөөрөө
Түрүүн ошоһон замаарнь
Түргэн харайлган ябаба.
Наранай гэрэл харагдахагүй
Набшаһата модоной дундуур,
Бүдүүн могойн гулдирхагүй

Бүтүү хүбшын оёороор
Эдир Сэнгэ хүбүүгээ
Эрдэни хүүхэнтэйнь бэдэрбэ.
Хотогор жалга газарые
Хойшо урагшань зубшуулан,
Уула хада газарые
Урда хойноһоонь орёон,
Альганай шэнээн газар
Алад гаража орхингүй,
Хурса хёрхоор бэдэрбэ,
Хуу баранииень хараашалба.
Үдэр хүни илгаагүй,
Үни удаан һурагшалжа,
Бэдэржэ ябаһан хүнүүд
Бэе бэетэйгээ уулзахадаа:
«Үгы» гэхэхээ бэшэ
Үгэ хүүр хэлсэнэгүй.

УУЛЫН БҮРГЭД

Албата зоноо суглуулжа,
Абарга могойдо үгэхөө,
Хамаг барлагаа бүридхэн,
Хаража тооложо үзэхөө
Ганса нюдэтэй Гургалдай
Газаа талаар талииба.
Хари газарһаа дайлан,
Хамажа асарһан зоноо
Урид үгэжэ эдьюулхын
Ухаа бодол түрэжэ,
Холын заха газараар
Ходор һэтэр харайлгаба.
«Уй гашуудалда дарагдажа,
Улхархайдаа шэргэһэн нюдэтэй,
Үһэ зүһөө шэрэлдэжэ,
Үнгэ дүрсөө алдаһан

Улаан нүсэгэн хүнүүдые
Уулын бүргэд хайрлажа,
Ан гүрөөлэй мяха
Абаашажа үгэнэ гэжэ
Хамаг зоной хэлсэхые
Хаан Гургалдай дуулаһандаа
Уур хороо бусалжа,
Урагшаа түргэн шамдана.
«Хэһээжэ байһан зониием
Хээрын ангаар тэжээжэ,
Харшалжа байһан барлагуудием
Хаандань эсэргүү болгожо,
Хоро хүргэхэ ханаатай
Хоол зөөдэг бүргэдэй
Үдэ далииень уяад,
Үлэн хооһоор байлгажа,
Хосороон тураан алахаб», — гэжэ
Хорон үгөөр зананан юм.
Хаанай хилын харуулцад
Хабсагайн бүргэдые баряад,
Хаажа тамалжа байха
Ханза бүхөөр хэхыень
Дархан барлаг үбгэндэ
Даалгажа үгэнэн байха юм.
Баряанда байһан бүргэдые
Барлаг үбгэн хайрлажа,
Уран оёдолшо хүгшэнтэээ
Уг узуурыень зүбшөөд,
Уудам сүлөөдэ ябадаг
Уулын бүргэд шубууе
Ханза соо хаахань
Хайратай байна гэлсээд,
Ооһор уяаень тайлажа,
Огторгой өөдэ табиһан юм.
Тэрэ гэнэнһээ хойшо
Тэдэ хоёр хүгшэдые

Хаанай хилын харуулшад
Харшалхын ехээр харшалжа,
Үлэн хооһоор байлган,
Үлхөөтэй яһан болгобо.
Үргөөрөө газар мүргэжэ,
Үхэхэ туйлдаа хүрэтэрөө,
Хүлөөрөө газар тулажа,
Хүдэлхэ шадалаа бууратараа
Хаалгада доройтоһон хоёрые
Хадын бүргэд харахадаа,
Ооһор хүлигэдэ ороод,
Ото баряанда байһанаа,
Эдэ хүгшэдэй ашаар
Энхэ сүлөөдэ гараһанаа
Эли тодоор һанажа,
Энэрхы сэдхэл түрөөд,
Ан гүрөөлэй мяха
Асаржа үгэдэг болобо ха.
Хаанай хилын харуулшад
Хара хороо бусалжа,
Хоёр дорой хүгшэдтэ
Хоол зөөдэг бүргэдые
Амидыгаар бариха гэжэ
Арга мэхэ түхээрбэ ха.
Урьхада оруулха гэжэ
Ухаа мэхэ зохёобо ха.
Үни удаан саг соо
Үдэр хүнигүй гэтэжэ,
Үбһэ ногооной оёороор
Үгы болотороо хоргодожо,
Хоёр хүгшэдэй газгаа
Хонон үнжэн харууһалжа,
Хоол зөөдэг бүргэдэй
Холоһоо ерээд һуухада,
Урьха бугуулияа хаяад,
Улаан гартаа абаба ха.

Орьёл уулын бүргэдые
Одоол барижа ханаба ха,
Уудам сүлөөдэ ябаһан
Уулын бүргэдые бариһан
Хаанай хилын харуулшадай
Ханажа хүхижэ байтар
Гал сухал болоһон
Ганса нюдэтэй Гургалдай
Олзотой байһан харуулшадтаа
Ошожо, газаань бууба ха.
Бүргэдые бариһан харуулшадынь
Бүгэдэ газашаа гүйлдэжэ,
Хаан баабайгаа угтан,
Хамаг һониноо дуулгаба.
Ууртай ябаһан хаан
Урма баяртай боложо:
«Хорёондо байһан барлагуудта
Хоол эдээ асардаг,
Хоёр далидаа найдаһан
Хорото бүргэд шубууе,
Үдэ далииень уяад,
Үхөөрэй нүхэндэ абаашажа,
Харанхы амһар уруунь
Хаяад ерэгты!» — гэбэ ха.
Хаанай хилын харуулшад
Хатуу захиралтыень шагнажа,
Ганса нюдэтэй Гургалдайда
Газарта хүрэсэ дохёод,
Уулын сүлөөтэ бүргэдэй
Ута далииень эбхэжэ,
Түмэр гэнжээр уяад,
Түргэн яаража ошобод ха.

ДАЙСАНАЙ ҮГЭСӨӨН

Угдээр тавуудад нь дарагдалта,
Улхархайдаа шэргэсэн нюдэтэй,
Үнэ зүгөө шэрэлдэжэ,
Үнгэ дүрсөө алдаһан
Улаан нюсэгэн хүнүүдые
Урдаа юрьесэ туугаад,
Хүсэ шадалаа барагдажа,
Хүдэлхэ шэнээгүй болоһон
Хоёр хүгшэдые холбожо,
Хойноо аргамжаар шэрээд,
Хаан Гургалдай шамдуун
Харижа ошобо ордондоо.
Шэрэм түмэрөөр шудхамал
Шэжэр булад ордонойнь
Газаа хаалгын хажууда
Гал могой сахаригтан,
Хамаг барлагаа тууһан
Хаан Гургалдайн ерэхые
Хаана холоһоо хараад,
Хамар амаа долёоно.
Эрезэн могойдо абтажа,
Эдишэнь болохо болоһон
Хаан Сугсагалдай үлэгэлзэн,
Хаана холуур шэртэнэ,
Адаг барлагуудаар нэлгэжэ,
Амииень абархые этигүүлһэн
Эзэн Гургалдайн харагдахада,
Эльгэ зүрхэнһөө баясана.
Үрөөһэн нюдэтэй Гургалдайда
Үхин үрэээ үгэжэ,
Худа ураг болоод,
Хуушан шэрээгээ эзэлхын
Хэлсээ хэһэн тухайдаа
Хэды дахин шэбшэнэ.
Арга мэхээрээ булижа,
Абарга могойдо үгэһэн
Сэсэн Сэнгэ хүбүүе

Сэрэгээр ошожо дараад,
Хаан шөрээгээ эзэлхын
Хара арга бодоно.
Эдир Сэнгын гарһаа
Эрдэни хүүхэнээ сүлөөлжэ,
Гургалдай хаанда үгэхын
Гуламта нуури түхээрнэ.
Хари газарһаа дайлажа,
Хамажа асарһан зоноо
Хаан Гургалдай гамнангүй,
Хаяжа могойдо үгөөд,
Суу түрэээ алдаһан
Сугсагалдай хааниие нэрлэжэ,
Андалдаан болгон абахаяа
Абарга могойһоо эрибэ.
Эдишэ асаруулаад байһан
Эрезн могой һуняажа,
Шөнэнһэн модоной хухархайгаар
Шүдэ амаа шэгэшылэн,
Хүнэй хурганай яһануудые
Хүнды забһараарнь гаргаад,
Аалин зоргоороо атирһаар:
«Абагты!» — гэжэ зүбшөөбэ.
Хаан Сугсагалдай хүхихэндөө,
Хабаһаа тэниисэ баярлажа,
Хэлэхэ үгэээ олонгүй,
Хэлэгүй юумэдэл ээрээд,
Альга гараа дэлгэн,
Абья шэмээгүй зогсобо.
Эгээл энэ хирэндэ
Эрдэни хүүхэниинь ерэжэ,
Эмээлтэ мориной оройһоо
Эсэгынгээ нэрэ хашхарба.
Хэмһээ гадна хүхихэндөө
Хэлэгүй байһан хаан,
Уулидал адляар шашхажа,

Уйлан хайлан байба.
Амиды хүнтэй жэшэггүй,
Арюун сэбэр шарайтай,
Эрдэни хүүхэн зогсожо,
Эреэн могойдо дохёод,
Галтай арюухан нюдэнһөө
Гаража байһан нёлбоһоёо
Гар дээгүүрээ урадхуулан,
Ганса эсэгээ тэбэрибэ.
Тэндэ байһан Гургалдай
Тэсэжэ ядан шэшэржэ,
Зүрхэ сэдхэлээ хүдэлгэн,
Зүүдэлһэн юумэдэл болоод:
«Эрдэни найхан хүүхэниие
Эндэ хараба гэшэ гүб?» — гээд,
Үрөөһэн ганса нюдэнэйнгөө
Үгы болосо анииба.
Эхэнэр хүнэй найханиие
Энэ хүрэтэрөө мэдээгүй,
Эльгэ зүрхэнэй уярхые
Эхэнээ түрэнһөөр үзөөгүй,
Гал могой гайхажа,
Гансаараа хаража байтараа
Уур сухалаа хүрэжэ,
Урал амаа уршылгаад,
Шэхэнэй хулхиин хүдэлмэ
Шэрүүн хахир абяагаар:
«Юун болооб!» — гэжэ
Юртэмсын дорьбосо бадашаба.
Сугсагалдай хаан сошожо,
Сухигар сагаан болоод,
Хүл дээрээ тогтонгүй,
Хүхэржэ бүглэржэ унаба.
Эсэгээ олоод байһан
Эрдэни хүүхэн айһандаа,
Баясаха хүхихэээ болижо,

Бахардан гансата мэгдэбэ.
Хаан Гургалдай тэлэржэ,
Хара нюдөө нээгээд,
Гал могойдо ошожо,
Газарта хүрэтэр дохибо.
Гэнтэ ханаа ороһондол,
Гэдэргээ түргэн эрьежэ,
Эреэн могойн урда
Эрдэни хүүхэн ошоод,
Үнэшэн Сэнгэдэ мэхэлүүлһыень
Үльгэрлэн байжа хэлэбэ.
Үхөөрэй нүхэндэ асаржа,
Өөрөө унагаан тухайдаа
Узуур удхаарнь унгилан,
Уран гоёор ойлгуулба.
Хажуудань шагнажа байһан
Хаан Гургалдай хашхаржа,
Амиды бүргэдэй далиие
Аргамжаар бүхэлжэ уяад,
Үхөөрэй нүхэндэ хаяхыень
Үгэһэн захяа тухайдаа
Гэмэрэн байжа хэлээд,
Гэдэргээ бусахамни гэбэ.
Эритээр отолууһан юумэдэл,
Эрдэни хүүхэн шашхан:
«Һалаал, мултархань! — гээд,
Һанаата болон шуухирба,
— Ошоёл, шамдаял!» — гээд,
Оог хашхараа гаргаба.
Наһаар залуухан хүбүүнэй
Наада энеэдэн боложо,
Хараха нюдөө уюулаад,
Хара шулуугаар сохюулан,
Амитан зоной дунда
Алдар нэрээ хухарһандаа
Гал могой галзууржа,

— — — —

Газар бэээрээ шабхадаба.
Хүсөөр тэнсүүбди гэжэ
Хүн зондо соносхожо,
Захяа заабаридань ороод,
Зайжа тэнэжэ ябаһандаа,
Эблэржэ хүгэдэһэн хүсэтэниень
Эхэнэр хүнэй булиһанда
Эрезн могой хоролхон,
Эшэхын ехээр эшэжэ:
«Энэ дороо ошоё! — гэжэ
Эбдүүсэн байжа шарьяба.
— Эрхы хурганай зэргэ аад,
Энэ бэеыемни мэхэлһэндэнь,
Хүлэйнэ улаһаа нүхэлөөд,
Хүнды болотор хорохоб,
Дунда хурганайнь үзүүрээр
Дууһан шуһыень шэмэхэб,
Арбан жэлэй туршада
Амидыгаар бэеынь тамалхаб,
Абаахай шэнгээр хорожо,
Арһа яһан болгохоб!» — гээд,
Хажуудаа байһан Гургалдаие
Хаанай хүүхэн Эрдэнитэй
Һуняан хитаран байжа,
Һундалдуулжа нюргандаа һуулгаад,
Үхөөрэй нүхэн тээшэ
Үзэлэй түргөөр холжорбо.
Алаг эрезн гэдэһээ
Агшаан һунаан ябажа,
Хүйтэн хүхэ нюрганһаа
Хүлһэ дуһалса шамдаба.

ҮХӨӨРЭЙ НҮХЭН СОО

Хоёр үбдэгэйнгөө арһанай
Холожо шулгартар мүлхээд,

Арбан хурганайнгаа хюмһанай
Атиржа дууһатар абираад,
Хүсэ шадалайнгаа барагдахада,
Хүдэлэнгүй хэбтэнэн Сэнгэ
Арай ёохон хүдэлжэ,
Ахин өөдөө үндынэ.
Үдэр хүнигүй үргэлжэ
Үхэлтэй тэмсэжэ байһандаа
Шэнээ тамираа алдаһан
Сэнгын нюдэнэй урдуур
Улаан ошод харагдаад,
Ухаан бодолынь дүйрэжэ,
Харанхы нүхэнэй оёорто
Хаягдаад хэбтэнэнээ мартаба.
Үлхөөтэй яһан болошонон
Үтэли хоёр хүгшэдтэй
Хүдөө нютагта уулзаад,
Хөөрэлдэнэб гэжэ дэмырнэ.
Хүмэг шулуунай забһарһаа
Хүйтэн уһанай дуһалхада,
Үйдхарта дарагдаһан хүнүүдэй
Уйлалдахада гараһан нёлбоһон
Сээжэ уруум урдана гэжэ
Сэнгэ хүбүүн улуурна.
Дун сагаан галуунай
Дуулан түүрэн хэлэнэн
Үнэшэн хүнүүдтэ туһалжа,
Үнэр баян болгодог
Бата сагаан баатартай
Баруун зүгтэ уулзанаб гэжэ
Балар толгойдоо оруулхадаа
Баясан энеэгээдшые абана.
Эдир Сэнгэ хүбүүнэй
Эгээл иигэжэ байтар,
Хадын бүргэдые асаржа,
Харанхы нүхэндэ хаяба.

«Эзэн хаанай захиралтыг
Эгээл ёһоорнь дүүргэн,
Уудам сүлөөтэ бүргэдэй
Ута далииень эбхэжэ,
Таһар нугар уяад,
Тамада унагаабабди», — гэлсээд,
Даабаряа дүүргэһэн харуулшад
Дары һөөргөө бусабад.
Хадын сүлөөтэ бүргэд
Харанхы нүхэнэй ханыг
Яһан хурса һабараараа
Ялта холто жомһалдаһаар,
Хүһэрэй яһан дээрэ
Хүс гэжэ унаба.
Үүлэтэй харанхы һүни
Үдэр шөнгээр харадаг
Хурса нюдэтэй бүргэд
Хушуугаа үргэн үндыжэ,
Амигадай гараха аргагүй
Аюулта нүхыг шөртэнэ.
Хүһэрэй яһануудай дунда,
Хүхэ түмэрнүүдэй хажууда
Амиды хүнэй хэбтэхыг
Аһан түрүүн хараба,
Амилха уухилха абяаень
Абаһаар шөхөндээ дуулаба.
Үхөөрэй нүхэнэй оёрто
Үзэгдөөгүй юумэ хараад,
Залд гэжэ сошоһондоо
Зааханшьег хүдэлэнгүй гэтэбэ.
Үмдэжэ ябаһан хубсаһыень
Үзэн харан гэхэдэнь,
Хоол абаашажа үгэдэг
Хоёр хүгшэдэйнь хубсаһандал,
Танил түрэл байжа,
Таатай зохидоор үзэгдэбэ.

Сошожо айнхай бүргэдэй
Сохилжо байһан зүрхэниинь
Айха жэхыхээ болижо,
Аалин болон намдаба.
Гэдэргээ холохон болоод,
Гэтэжэ байһан бүргэд
Сэхэ урагшаа зүдхэжэ,
Сэнгэ хүбүүндэ ошоод,
Хурса яһан хушуугаараа
Хубсаһыень тоншон татаба.
Ухаан бодолоо төерин,
Улууран хэбтэһэн Сэнгэ
Бараалхан уулзажа байһан
Бата сагаан баатарни
Дуута номоной дабахагүй
Дуулга толгойдом углаад,
Хурса һэлмын даахагүй
Хуяг бээдэм үмэдхөөд:
«Үгытэй барлаг хүнүүдые
Үргэ яһан болотор
Хашажа туляжа байдаг
Хархис хаанай набарһаа
Амитан зоноо абара!» — гээд,
Араһаам татаба гэжэ зүүдэлээд,
Агы нүхэнэй хүнхинэсэ
«Абархаб!» — гэжэ хашхаран,
Өөдөө үндын гэхэдээ,
Үхөөрэй газарта хэбтэбэ.
Хадын бүргэд сошон,
Хажуу тээшээ мүлхибэ,
Хохимой яһа хонгиргон,
Холохон саана болобо.
Амиды юумын хүдэлхые
Абаһаар дуулаһан Сэнгын
Хүлэйн ула хүрэтэр
Хүйтэ даахадал гэбэ.

Хүнэй яһанууд тухай
Хүрэхөөр ойндоо оруулжа,
Шэб харанхы нүхэн соо
Шэртэн харахые оролдоходонь,
Араг яһанууд амидыраад,
Аһахаяа байһандал үзэгдэбэ.
Ада хараһан нюдэээ
Аршаад, дахин харахадань,
Һанаанһаань болоһон үзэгдэл
Һалажа арилһан байба.
Хүнхинүүр шанга хашхараанһаа
Хүлгэн сошоһон бүргэдэй
Аалихан гэдэргээ мүлхихэдэ,
Араг яһануудай харшаганаан
Үшөө шанга болоһондол,
Үхөөрэй нүхэн соо дуулдаба.
Газардаад хэбтэһэн Сэнгэ
Гараараа хэмээхэн тэмтэржэ,
Хажуудаа байһан хэлмэ
Хам бажуужа баряад,
Һүүлшынгээ хүсэ зангидан,
Һүрэхэ өөдөө бодобо,
Баряад байһан хэлмэээ
Баатар янзаар далайжа:
«Харатан дайсан байгаа һааш,
Хаха шуу сабшахаб!
Хэн юун байһанаа,
Хэлэ түргэн!» — гэбэ ха.
Гэнжээр хүлээтэй бүргэд
Гэдэргэ һөөргөө эрьежэ:
«Уудам сүлөөдэ ябадаг
Уулын бүргэд гээшэлби.
Үлхөөтэй яһан болошоһон
Үтэли хоёр хүгшэдтэ
Эжэл танилай эрхээр
Эдээ зөөдэг байтарни,
Үсөөй үлхэ шүхэрүтүгэ

лаанаи хилын харуулшад
Хардажа бугууляар баряад,
Агаарта ниидэдэг далиием
Аргамжаар бүхэлжэ уямсаараа,
Үхөөрэй нүхэн уруу
Үргэлжэ асараад хаябал!» — гэжэ
Хүнхи нүхэнэй дорьботор
Хүнэй хэлээр түүрээбэ.
Сэнгэ хүбүүнэй сэдхэл
Сэхэрэн һөөргөө номгоржо,
Халта тэнюун болоошье наа,
Хаража нюдөөрөө үзөөгүйдөө
Этигэл ядан маргажа,
Эритэ һэлмэээ табинагүй:
«Оһор гэнжыеш тайлажа,
Огторгой өөдэ табибални,
Амиием абарха гүш!» — гэжэ
Аали даруугаар асууба.
Үхэлөө хүлээһэн бүргэд
Үгээ оложо ядан:
«Үдэ далиием сүлөөлжэ,
Үхөөрэй нүхэнһөө табяа һааш,
Хэлэхэн үгэдэш арсангүй,
Хэтэ мүнхэдөө дүүргэхэб!» — гээд,
Сэнгэ хүбүүнэй хажууда
Сэхэ ерэжэ һууба.
«Ара нюргандаа аһаагаад,
Абажа гарахаб!»! — гэжэ
Утаар түүрээн тангариглаад,
Урдань ерэжэ унаба.
Этигэжэ ядан байһан
Эдир Сэнгэ хүбүүн
Энэ бүргэдэй бэеые
Эльбэжэ гараараа үзөөд,
Хатуу булад һэлмэээ
Ханхинаса саашань хаяна,
Ута далиием хүлээбэ

Ута далиинг хүлиг өг

Угза татан тайлаба.

Хүлигэдэ байһан бүргэд

Хүсэ шадалаа зангидажа,

Абарагша Сэнгэ хүбүүе

«Арадамни аһа!» — гээд,

Үргэн далияа дэлгэн,

Үбдэг доронь нууба.

Харанхы нүхэнэй оёорто

Хаягдаад хэбтэһэн Сэнгэ

Хүхихын ехээр хүхижэ,

Хүзүүгээрнь лаб тэбзэрээд,

Ара нюрган дээрэнь

Аһажа бүхөөр нууба.

Баярлажа бахардаһан бүргэд

Байраһаа хүрэн хөөрөжэ,

Хүсэтэ далиингаа шадалаар

Хүүесэ агаар һэбинэ.

Халта өөдөө хөөрөөд,

Хажуу тээшээ тулгардан,

Уйтан нүхэнэй хана

Ута даляараа сохёод,

Сэнгэ хүбүүгээ даангүй

Сэхэ доошо унаба.

Дабажа гараагүйдөө үсэрэлдэн,

Дахин өөдөө ниидэхэдээ

Хоёр далиингаа хотойсо

Хооһон һалхи һэбээд,

Шулуун хана шударһаар

Шууяса һөөргөө унаба ха.

Үдэ нооһонойнгоо үрхиртэр

Үшөө үшөө үсэрэлдэн,

Арга шадалайнгаа дууһатар

Агаар һэбин зүдхэнэ.

Аргамжаһаа табиһан хүбүүнэй

Амиинь абаржа шадангүй,

Эсэжэ һүларһан бvргэд

Элдэб бодолдо дарагдан,
Уруугаа харан уярна,
Ухаа сэдьхэлээ зобоно.
Хадын бүргэдэй ашаар
Харанхы нүхэнһөө гаража,
Ами наһаяа абаран,
Арад зондоо бусахые
Этигэн хүхижэ байһан
Эдир Сэнгэ хүбүүн
Баһа һөөргөө муудажа,
Байһан газартаа хэбтэнэ.
Уйда дарагдаһан хоёр
Удаан дуугай байтараа,
Сэнгэ хүбүүнэй толгойдо
Сэсэн бодол түрэбэ.
Отолуулжа таһарһан оһороо
Орёожо гартаа баряад,
Бүргэдэй аргамжа абажа,
Бүхөөр үзүүртэнь холбоод,
Уйлажа байһан нүхэрэйнгөө
Ута хүзүүндэ уяба.
«Энэ аргамжа абаад,
Эгсэ өөдөө ниидэжэ,
Хүнды нүхэнһөө гараад,
Хүдэр модоной узуурта
Хүрмэжэ орёожо торгоод,
Хүсэ шадалайнгаа хүрэхысэ
Баряад байгаарай!» — гээд,
Баяртай хүхиюнээр хэлэбэ.
Ухаа сэдьхэлээ зобохон
Уулын бүргэд үндыжэ,
Үлгэнэн хүсээ эршэдхэн,
Үргэн далияа һэбээд,
Эгсэ өөдөө дүүлин,
Энэ нүхэнһөө гараба ха.
Хүбүүн Сэнгын хэлэнээр

Хүдэр модо тойрожо,
Аргамжаяа гурба орёогоод,
Абарагша Сэнгээ хүлээнэ ха.
Ооһор аргамжын үзүүрһээ
Орёожо бариһан Сэнгэ
Шабар шоройн үрхирсэ
Шадалай хүрэхысэ абираад,
Ута ооһороо дамжан,
Уута нүхэнһөө гараба.
Аглаг найхан агаар
Анхилан хамараарнь сорьёод,
Наранай туяа яларан,
Намаата дайда нэмжыжэ,
Хүхэ талын ногоон
Хүл доронь эбхэрбэ.
Тамын нүхэнэй оёорһоо
Татажа гаргаһан бүргэдые
Сэнгэ хүбүүн хүндэлжэ,
Сээжэ зүрхэнһөө юреэбэ.
Бүтэн гараһан бүргэд
Бүхы сэдхэлһээ баясан,
Хүбүүн Сэнгын урда
Хүсэтэ далияа дэлгэжэ,
Хонгёо найхан хоолойгоор
Холын сууряататар түүрээбэ:
«Уужам уужам дайдадаа
Ута даляа дэлгэжэ,
Баярта ехэ жаргалые
Багтаан ядан хэлэнэлби.
Эрын эрхим эрэ хадаа
Этигэн байжа шагныш,
Хоолойн хүрэхысэ дуулахыем
Хоёр шэхэндээ хадуугыш.
Элин дэлин ябахандаа,
Энэ туһыеш мартахагүйб.
Аюул тодхорой болоо наа,

Алдар нэрээрни ооглоорой.
Уудам сүлөөдэ ябаа наа,
Уряал захяагааршни ерэхэб.
Үргэн далиингаа бүтэн наа,
Үгэ захяаеш дүүргэхэб!» — гээд,
Алда далияа шумайлган,
Агаар халхи отолоод,
Уужам үргэн огторгойгоор
Урагшаа дүүлин ниидэбэ.
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэхэ хойноһоонь хаража,
Һэмжэн үүлэнэй саагуур
Һэбин дэлин ороторнь,
Залуу уяхан гараараа
Занган байжа үдэшэбэ.
Үхөөрэй нүхэн дотор
Үзэһэн хараһан тухайдаа
Хамаг зондо дуулгадаг наа гэжэ
Халаглан байһанаа һанахадаа,
Гэртээ бусахаа яаран,
Гэдэргээ түргэн эрьебэ.
Эдир Сэнгэ хүбүүнэй
Эндэһээ ошон сасуу
Орьёл хадын баруугаар
Оог хашхараан дулдаад,
Һуунагар ехэ нюргандаа
Һундалдуулжа хүнүүдые һуулгаһан
Абарга могой гүрбэлзэн,
Аюулга нүхэндэ ерэжэ:
«Үхөөрэй нүхэнэй хоёрые
Өөрөө орожо барихам!» — гээд,
Эрезэн хүйтэн гэдэһээ
Эбхэрсэ шангаар татаад,
Түмэр гэнжын ханхинаса
Түргэн шамдажа уяба.
Хүндэ гэнжынгээ үзүүрые

Хүсэтэ Гургалдайда барюулаад,
Уур хорондоо яараһан
Ута могой гүрбэн,
Үхөөрэй нүхэн уруу
Өөрөө гулдиран оробо.
Гуулин гэнжын үзүүрһээ
Гургалдай Эрдэни хоёр
Гараа холотороо татан,
Газаань хүлээжэ байтараа,
Алуур мэхээр хоолложо,
Ами даран ябадаг
Хаан хүнэй толгойдо
Хара һанал түрэбэ.
Үрөөһэн нюдэнэйнгөө хялайса
Үхөөрэй нүхэ гэтэн:
«Албата зоноо бултыень,
Адууһа малаа хүрэгөөрнь
Арьяатан могойдо абтажа,
Алдар нэрээ алдаад,
Эрээн могойн үгөөр
Эндэ иигэжэ байнхаар
Ооһорыень гэнтэ табяад,
Ороһон нүхыень бүглэе!» — гэжэ
Эрдэни хүүхэнэй шэхэндэ
Эли тодоор шэбэнэбэ.
Аргатай гүжэр хүүхэн
Анхаралаа табин шагнаад,
Урдаһаань баһа мэхэтэйгээр
Уралаа шэхэндэнь няагаад:
«Харатай зүб хэлэбэт!» — гэжэ
Хаан Гургалдаие хүхиргэбэ.
Ганса нюдэтэй Гургалдай
Гартаа барихан гэнжээ,
Харанхы нүхэнэй оёор уруу
Ханхинаса сэрбэтэр шэдээд,
Эрье байсын зэргэ

^

Эльгэн хара шулуугаар
Хара нүхэнэй амһарые
Хардажа бүхөөр бүглэбэ.
Абарга могойн хаагдахада,
Аргатай Эрдэни баярлажа,
Ганса нюдэтэй Гургалдайн
Гар дээрэнь унаба,
Улаан һаари хүзүүень
Уян зөөлэхэнөөр тэбэрибэ.
Үзэсхэлэн найхан хүүхэниие
Үбдэг дээрээ һуулгаад,
Хаан Гургалдай хүхижэ,
Халуун дуратайгаа мэдүүлнэ,
Һанан һанан уярна,
Һанаа алдан шуухирна.

СЭНГЭ ЗОНОЙНГОО ДУНДА

Эдир Сэнгэ хүбүүгээ
Эрдэни хүүхэнтэйн бэдэржэ,
Оложо ядаад сүхэрһэн
Олон арад зоноороо
Сунды Мэргэн хүбүүн
Сугтаа боложо ниилээд,
Уй гашуудалда дарагдан,
Ухаан сэдхэлээ зобоно.
Үргэһэ нойргүй ябажа,
Үдэр һүнигүй бэдэрһэн
Эдир Сэнгын үетэн
Эльгэ зүрхэнһөө зобожо,
Һанаа үнөөндэ дарагдан,
Һаншаг үһээ сайшанхай,
Уһа нөлбоһо урадхуулан
Уруу дуруу һуунад.
Сунды Мэргэн хүбүүн
Сухигар сагаан болошоод,

Ганса газар тогтонгүй,
Газаашье гараад хараашална,
Гэмшэн халаглан ябажа,
Гэрээшье тойроод гэшхэлнэ.
Яхашье аргаа барагдаад,
Ябажа намаарха гэжэ бодоод,
Хүлэг мориёо асархаа
Хүдөө тээшэ ошобо.
Гэрһээ хаяхан гараад,
Гэдэргээшье харангуй ябатарнь
Хойноһоонь хүн хүсөөд,
Хоёр гараараа тэбэрибэ.
Гэнтэ сошоһон Сундын
Гэдэргээ эрьен харахада,
Үзэлэй ехээр зүдэрһэн,
Үнгэ шарайгаа алдаһан
Үнэшэн Сэнгэ хүбүүн
Үхөөд бодоһондол адли,
Улаан холонхой гараараа
Урдаһаань тэбэрин унаба ха.
Сунды Мэргэн нүхэрынь
Сухигар сагаан шарайгаа
Дура сэдхэлэй ульһаар
Дууруу улаан болгон,
Гэлыһэн хара нюдэндөө
Гэрэлтэ баяр сасарган,
Сэнгэ хүбүүнэй сээжээр
Сэхэ хам тэбэрибэ.
Үгытэй зоной дундаһаа
Үелжэ сугтаа үндыһэн
Мэргэн сэсэн хоёр
Мэтэр гэдэргээ бусабад.
Улад зониинь угтажа,
Уйтай шарайгаа һэргээбэ.
Хүн зониинь сугларжа,
Хүхюун баярые тэмдэглэбэ.

Айлшаар ерэхэн зониинь
Айдар Сэнгээ хүндэлжэ,
Шэнэ болоһон һониниие
Шэхэнэйнь шэмэг болгон,
Баяр энеэдээр дамжуулан,
Бараниень хөөрөжэ үгэнэд.
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэдьхэл зүрхөө хүдэлгэн,
Хархис шэрүүн хаашуулай
Хара мэхэ тухай,
Үнэн хүнүүдые хаядаг
Үхөөрэй нүхэн тухай,
Арадай солото баатарнуудай
Араг яһан тухай,
Үлхөөтэй яһан болоһон
Үтэли хоёр хүгшөдтэ
Эдихэ юумэ зөөһэн
Эрэлхэг бүргэд тухай
Арад зондоо бүгэдэндэнь
Аман үгөөрөө хэлэбэ.
Алтан бэнэлигэй хойноһоо
Агы нүхэндэ ороһоноо,
Этигэн найдажа ябаһан
Эрдэни хүүхэнэй хорлоһые
Эхинһээнэ бүгэдыень тайлбаригжа,
Эдэ зондоо ойлгуулба.
Дарлуулжа баһуулжа байһанаа
Дахин лабаар ойлгоходоо,
Хамаг зоной зүрхэн,
Халуун туулгаар хайруулһандал,
Хоро шараар бусална,
Хожомой үһөө һанана.
Эндэ байһан зоной
Эгээл ахань болохо
Шэхэ хатуутай болоһон
Шэдитын Загда үбгэн

Хүнэй хэлсэһэн үгые
Хүсэд ойлгожо ядаад,
Хамаг зонһоо асуужа,
Хашараажа шалаажа байтараа,
Зоноор нууһан Сэнгэдэ
Зорюута хажуудань ошоод:
«Балар ойлгоһон үгэнүүдыемни
Баһа хэлэжэ үгэ!» — гээд,
Толгойгоо дүтэлүүлэн тонгойжо,
Тобхойсо дабшалан нууба ха.
Хара нарай байхадаа,
Халзаанай хүгшэнтэй түнхэлжэ,
Хээрэ газраагуур хоножо,
Хээли алдан ябахадамни
Энэ үбгэн оложо,
Эжэл түрэлтэй болгоо һэн гэжэ
Хүнэй хэлэхээр тухайлжа,
Хүндэлхэ ёһотой байһандаа
«Болоһонһоо ама хүрэхэ,
Бууралһаа үгэ дуулаха», — гэжэ
Олон үгэнүүдые тоолон,
Ойлгуулжа үбгэндэ хэлэбэ ха.
Үрөөһэн нюдэтэй Гургалдайнда
Үхэхэн хатыень абаашаад,
Гэр тээшээ яаража,
Гэдэргээ бусажа ябахадань,
Үлхөөтэй яһан болоһон
Үтэли хоёр хүгшэдэй:
«Малгай, хубсаһыеш харахада,
Манай нютагай янзатайлши», — гэжэ
Даллан байжа хашхаралдаһыень
Дахин хэлэжэ үгэбэ.
Хоёр зүнэг хүгшэдтэ
Хоол зөөһэн тухайдаа
Уулын бүргэдэй хэлэһые
Удхалан баһа хэлэбэ.

Сагаан толгоитой үбгэн
Саанаһаа һанаа алдаба —
Оогложо хэлэлэн үгэнүүдыень,
Ойлгожо мэдэбэ хэбэртэй.
Шэг шарайгаа хубилгаад,
Шэшэрэн шэбэнэн байтараа,
Эльгэ зүрхөө хүдэлгэн,
Эбдүүсэн байжа хэлэбэ:
«Эд зөөрийн хойноһоо
Эритэ мэсээр дайлажа,
Хамаг зониие хүлгүүлэн,
Хамажа абаашаһан Гургалдай.
Энэ бэеыншни нарайда
Эхэ эсэгэ хоёрыешни
Бар хүсөөр хүлээд,
Барлаг болгожо абаашаһан юм.
Тэдэ хоёр барһадшни
Тэндэ угтан байгаа ха юм,
Замдашни хөөрхэд таняад,
Захья хэлэхээ һанаа ха юм!»
Эхэ эсэгынгээ һурагые
Эндэ Сэнгэ дуулахадаа,
Ханада байһан һэлмэ
Ханжинаса шүүрэн абаба.
Эгээл энэ үедэ
Элһэ шорой бурьяса
Хаалга үүдэн нээгдээд,
Хашхарһаар хүн ороходоо:
«Арад зон, дуулыт,
Аюул тодхор болохонь лэ!
Ганса нюдэтэй Гургалдай
Гал могойе хардажа,
Харанхы нүхэндэ унагаагаад,
Хадын шулуугаар таглаад,
Хаан Сугсагалдайн хүүхэниие
Хатан болгожо абабал.
Хүсөөрэй хүсөөрэй хэлэлдэбэн

Т хөөрэй нүхэндэ хаяг даган
Үнэшэн Сэнгэ хүбүүн
Нугаржа гараа гэхэн
Нураг дуулахадаа уурлажа,
Суута олон сэрэгийг
Сугсагалдай хаанда үгөөд,
Хаан түрээ эзэлхыень
Харгыда гаргажа мордохуулбал.
Хурьгэн хүбүүнийн болоһондоо,
Хүсэтэ баатарнуудаа үгэжэ,
Сэрэг хэжэ хюдахыень
Сэхэ наашань эльгэбэл!» — гэжэ
Айһан мэгдэхэн абыагаар
Аюул тухай дуулгаба.
Сунды Мэргэн хүбүүн
Суранзан булад нэлмэ
Эри дээрэхэнь бажуужа,
Эдир Сэнгэдээ тангариглан,
Улад зоноо ударидан,
«Угтахам» гэжэ хашхарба.
Мэргэн Сундын хэлэһыг
Мэтэр Сэнгэ зүбшөөгөөд,
Харатан дайсантай тулалдажа,
Хара хүнүүдээ абархыг
Баатар янзаар уряалжа,
Баран зондоо хандаба.
Зоригтой Сэнгын хэлэһыг
Зониинь бултадаа дэмжэжэ,
Сунды, Сэнгэ хүбүүдтээ
Сугтаа мордобо тэмсэлдэ.
«Үзэлэй олон баатарнуудтай
Үй түмэн сэрэгийн
Мана тоһо гарган,
Маряжа гэтэжэ ябана», — гэжэ
Харатан дайсан тухай
Харулда ябагшад мэдээсэбэ.
Улад зоноо ударилаһан

Улам зогсоо удирданаг!

Удамарша Сунды Мэргэн,
Хүсөөр булигдаха байбашье,
Хүлэгөө гэдэргэнь сугарюулангүй,
Зэр зэбсэгээр дутуушье наа,
Зэбүүсэжэ ханаата болонгүй,
Ороһон дайсаниие угтажа,
Омогтой тулалдахые яарана.
«Һэгээ шадалайнгаа барагдатар
Һэлмын даахыса сабшалдаад,
Хоёршье хүнэй үлөө наа,
Хойшоо сугарихагүйб», — гэжэ
Урид түрүүлжэ ябахадаа,
Ухаан бодолдоо оруулна.
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэдьхэл зүрхөө зобон,
Тон ондоо бодол
Тойруу холуур шэбшэнэ.
Хаан Сугсагалдайн сэрэгтэ
Хаанаш хүрэхэгүй сэрэгтэй,
Хадхаха жада, һэлмэнүүдээр,
Харбаха номо годлинуудаар
Хараагүй үсөөн байһанаа
Хара ханаандаа бодоно.
Ямаршье бэрхээр тулалдаа наа,
Ядаржа булигдаха байһанаа
Һайнаар шэбшэжэ бодоод,
Һанаанда дарагдан ябана.
Боро хараан багаар
Болзоотын шэлэдэ хүрэхэдэнь,
«Дабаанай ара талада
Дайсанай сэрэг байна», — гэжэ
Тагнуулда гараһан элшэнь
Таабари тэмдэгээр мэдээсэбэ.
Сунды Мэргэн хүбүүн
Суранзан булад һэлмэээ
Яларса һүгалан далайгаад:

«Ябая түргэн!» — гэжэ
Хүлэг мориной оройһоо
Хүнхинэсэ хашхаран захирба.
Ухаа бодолдо дарагдаад,
Удаан дуугай ябаһан
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэлмэг найхан шарайгаа
Хобхо татан хубилгаад,
Хотирон хажуудань ошожо,
Далайһан хэлмэтэй гарыень
Даража доошонь буулгаад:
«Эдир наһанай охиндо
Эрэлхэжэ яараад яахамнайб.
Хамаг зонойнгоо урда
Харюусалгатай байһанаа мэдэжэ,
Бодол зоригой хүрэхысэ
Бодожо шэбшэжэ үзее!» — гэбэ.
Хазаарта хүлэг моридоо
Харайха шадалаарнь зэһээд,
Сунды Мэргэнэй хойноһоо
Сугтаа добтолхоо байһан
Олон морин сэрэгээ
Огтолон хорижо байлгаба.
Ганса годлиин абяагаар
Гартаа хэлмэээ барижа,
Хүсэд бэлэн байхыень
Хүн зондоо ойлгуулаад,
Эмээлтэ моридоо табижа,
Эдеэлүүлхэ, амаруулхыень захирба.
Захада хойгуур байһан
Зандари Арагшаа хоёрые
Сэрэгэйнгээ дундаһаа дуудаж,
Сэхэ хажуудаа ерүүлээд:
«Харанхы хүни боломсоор,
Хазаарта моридой хурдаар
Хаанай сэрэгыё тойрон,

Хажуу талаһаань шургаад,
Хоорондонь холилдон орожо,
Хонолсохо болоот, — гэбэ.
— Аянда аяшарһан сэрэгэйнь
Амаржа унтаж байхада,
Үүрэй сайхын урда тээ,
Үнэгэнэй харанхын үедэ,
Хандагайн эбэрээр хэһэн
Хатуу шөлдэн номонуудайнь
Таһам нур хүбшэнүүдые
Таһар отолжо хаяхат», — гэһэн
Сэсэн хурса заабари
Сэнгэ хүбүүн үгэбэ.

СУГСАГАЛДАЙТАЙ ТУЛАЛДААН

Үнэгэнэй харанхын үнгэржэ,
Үүрэй толоной туяархалаар,
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэрэгээ бэлэн зогсоожо,
Суранзан булад нэлмэтэй
Сунды Мэргэн баатартаа
Дайсанай олон сэрэгыг
Дары довтолхыень захирба.
Сухарижа тогтоһондоо уйдаһан
Сунды Мэргэн хүбүүн
Түмэн олон сэрэгээ
Түрүүлэн ябажа, дахуулаад,
Хүлэг хурдан моринойгоо
Хүсэ шадалаар харайлгаба.
Болзоотын боро толгойн
Боорёорнь орёон тойрожо,
Хаан Сугсагалдайн сэрэгыг
Харбажа довтолжо эхилбэ.
Ухаан бодолдоо оруулангүй,
Утгаар байһан Сугсагалдай

унгажа байсан Сугсагалдай
Үй түмэн сэрэгээ
Үтэр түргэн бодхожо;
«Харанхыгаар добтолһон дайсаниие
Харбагты!» — гэжэ захирба.
Омог дорюун баатарнуудынь,
Оог хашхараа гарган,
Шагша олон сэрэгэйнь,
Шаг шууяа татан,
Хүдэр номонуудаа абажа,
Хүсэлэн татаха гэхэдэнь,
Таһам нур хүбшэнүүдынь
Таһар отолоотой байба.
Халаг хухы бололдон,
Хашхаралдан мэгдэнээр байтарнь,
Үрхирсэ олоорнь табиһан
Үдэтэ годлинууд шууяжа,
Үй түмэн сэрэгыень
Үсөөлжэ хюдажа эхилбэ.
Сунды Мэргэн зоноороо
Сугсагалдайн сэрэгые бүһэлөөд,
Бухайр шара номоёо
Бушуу түргэн дэлижэ,
Урагшаа дабхиһан баатарыень
Унаса бүдэрсэ харбана.
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэрэгэйнгээ дундуур гүйлгэжэ,
Хаанаһаань яагаад добтолхые
Харуулжа заажа үгэнэ.
Сугсагалдай хаанай дахуулһан
Суута олон сэрэгүүдые
Үдэр болотор харбажа,
Үсөөн тэды болгомсоороо,
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэрэг олон зоноороо
Хаанай сэрэгэй урдаһаа
Халхан сабиһан оробо

Хадхан баашан ерөө.

Түмэр эритын ханхиалдаан,
Түмэн зоной хашхаралдаан
Орон дэлхэе доһолгон,
Оог шууяа татаба.

Энэ ехэ тулалдаанай
Эсэс тулажа ерэхэдэ,
Сэнгэ хүбүүнэй сэрэг
Сэхэ диилгэхэ болобо.

Суранзан булад нэлмэтэй
Сунды Мэргэн баатарынь
Үдэр ерэхэ бүри
Үлэмжэ хүсэтэйгөөр добтолно.

Хатуу тулалдаанай дунда
Хадхалдажа ябаһан Сугсагалдайн
Баатар хүбүүн Сундые
Бараглажа урдаа харамсаараа,

Гэнэн залу баатарые
Гэтэжэ хойноһоонь ерээд,
Могойн хоро түрхийнэн
Модон эшэтэй жадаараа

Хадхаха гэжэ ябатарнь,
Хамсы сарбууһаань шүүрэн,
Сэнгэ хүбүүн аһаад,
Сэхэ урдаһаань тулалдаба.

Суранзан булад нэлмэтэй
Сунды Мэргэн хүбүүнэй
Энэ болоһон ушарые
Эрьежэ харахын тэндэ

Эрэлхэг Сэнгэ хүбүүнтэй
Эдигдэжэ байһан Сугсагалдай
Ута эшэтэй жадаараа
Урдаһаань хадхаад абаба.

Хадхаһан жададань үрдюулэнгүй,
Хажуу тээшээ булгажа,
Сунды Мэргэн хүбүүн
Сугсагалдай хааниие таняад.

Ута жадынь үзүүрхээ
Угза татан абаба ха.
Анханай аймхай Сугсагалдай
Ами бээе абархаяа
Олон сэрэгэйнгээ дундуур
Орилон саашаа тэрьелбэ.
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэрэгээ хойноо дахуулаад,
Сунды Мэргэн баатартаяа
Сугтаа түрүүлэн ябаба.
Дайлахаяа ерэнэн Сугсагалдайн
Дайдын олон сэрэг
Аргатай Сэнгын сэрэгтэ
Арбан тээһээ бүхэлүүлээд,
Хосорхо туйлдаа хүрэхэдөө,
Хойшо урагшаа гүйлдэбэ.
Ганса нюдэтэй Гургалдайн
Габшагай солбон баатарнуудаар
Омгорхожо ябаһан хаан
Оог хашхараа табиба.

ГУРГАЛДАЙТАЙ ТУЛАЛДААН

Хаан Гургалдайн хүхюутэй
Хатан Эрдэнитээе байтарнь:
«Суута олон сэрэгтэй
Сугсагалдай хаан булигдаба», — гэнэн
Аюул тухай нурагыг
Албата түшэмэдынь дуулгаба.
Хатаниинь болоһон Эрдэни
Харатай бодол гаргажа,
Ама шүдөө үбдэһэндэл,
Атиржа нугаржа эхилбэ.
Хаан Гургалдайн сэдхэл
Хара хороор бусалба.

Шэнээ хүсөөр суурхапан
Шэлээнэй олон баатарнуудтаа
Хатуу түмэр зүйжэ,
Хашарна татуулан хүрмэһэн,
Далан пүүд боломоор
Дайнайнь хубсаһа үмэдхүүлбэ.
Гуули шэрэм шудхажа,
Гурьба татуулан бүтээһэн
Жаран пүүдэйнь хуягууды
Жадатайнь барюулжа жагсааба.
Үндэр набтараараа сасуу,
Үнгэ зүһөөрөө адлинууд
Хүлэг сагаан моридтонь
Хүсэтэ баатарнуудаа мордохуулба.
Эзэн Гургалдай өөрөө
Эрдэни хатантаяа хоюулан
Хара хилэн үнгэтэй
Хатарша хүлэгүүды унаад,
Түмэн баатараа түрүүлэн,
Түргэн урагшаа хийдэнэ.
Хан ехэ ордонойнь
Харуул сахюулай ахалагша,
Тэнхээ тамир ехэтэй
Тэнгэриин тэнэг бүхэ,
Сасаг һамбай намилзаса
Сахариг бүтүүһээ холбоһон
Хиидхүүр үргэн тугаа
Хиидэ дээрэ үргөөд,
Хазаарта мориной хурдаар
Хамагыё түрүүлэн зуралзана.
Арюун Эрдэни хатан
Ара гэдэргээ эрьежэ,
Аляһа батаганадал адли,
Адхаржа исалжа ябаһан
Олон сэрэгүүдые обёорходоо,
Омог сэдхэл түрэнэ.

Угс олоотой тул

Уга эшэтэй ту
Урдаа барин хиидхүүлжэ,
Хазаарта мориной хурдаар
Хамагыг түрүүлэн ябаһан,
Хан ехэ ордонойнгоо
Харуулай ахалагшыг харахадаа,
Илагдашагүй хүсэ мэдэржэ,
Инаг Гургалдайгаа шэртэнэ.
Багжагар үргэн сээждээ
Барижа тэгшээр хадаһан
Арсалан, барас ниилээтэй
Алтан толи яларуулан,
Хүлэгэй хатараар ябаһан
Хүсэтэ Гургалдай энеэбхилээд,
Эрдэни хүүхэн тээшээ
Эмээл дээрэнээ нэнгэнэ.
«Хаан хүнэй сэрэгыг
Харбажа, сабшажа байһан
Үнэцэн Сэнгэ хүбүүе
Үй түмэн сэрэгээрээ
Газаа тээгүүрнь бүһэлжэ,
Газарай хүрһэнтэй худхахаб», —
Хаан Гургалдайн хэлэхэдэ,
Хатан Эрдэни баясажа,
Айхабтар хүсэтэй нүхэрыем
Айлгаха булиха амитан
Түби дэлхэй дээрэ
Түрөө гараагүй юм гэжэ
Эхэнэр гэнэн сэдхэлдээ
Этигэл найдал түрэнэ,
Эсэгээ абарха хубитайдаа
Эльгэ зүрхөө тэниинэ.

Сунды Мэргэн баатартаяа
Сугтаа түрүүлэн ябаһан
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэрэг олон зонолоо

Сэрэг олон сэрэгээр
Хаан Сугсагалдайн сэрэгийг
Хараа байса диилгэбэ.
Үлөөд обооржо байһан
Үсөөхэн тоото сэрэгийн
Сугсагалдай хаантайнь хамта
Суглуулжа барихынь тэндэ
Шара зүгынүүдэй жиияһандал,
Шаг шуяан боложо,
Хаан Гургалдайн сэрэг
Хаана хаанаһаань бүһэлжэ,
Ардаг моридой хурдаар
Адхаржа исалжа оробо ха.
Хаанай олон сэрэгүүдэй
Харбаһан годлинуудай урдаһаа
Сэхэ шэглэн эрьежэ,
Сэнгын сэрэг тулалдаба.
Абиртажа халаад байһан
Аймхай Сугсагалдай хаан
Ашата хүргэнөө харахадаа,
Амидыржа һөөргөө тэнхэбэ.
Хүсэтэ Гургалдайнгаа сэрэгтэй
Хүжюү түргөөр ниилэжэ,
Хараагүй үсөөн болобошье,
Харбалдажа сабшалдажа байһан
Сэнгын сэрэгэй урдаһаа
Сэнэг соогоо добтолбо.
Тэдэнэй олон сэрэгэй
Тэг дундуур оноотуулан,
Халюун хүлэг мориной
Хаба соо харайлган,
Сунды Мэргэн баатар
Суранзан хэлмээрээ сабшана.
Гургалдай хаанай баатарнуудай
Гуулин түмэр дуулгануудыг
Хобииса унаса сохижо,
Ходорхой шүраар тулалдана.

Тэнсүү бэшэ байлдаанда
Тиигэжэ дайралдан ябатараа
Халюун хүлэг мориниинь
Хажуу тээшээ халгажа,
Уула хадын сууряататар
Ута хахираар инсагаалба.
Олон дайсадай дундуур
Оноо болон амхайтар
Эдир наһанай хабаар
Эсхэжэ хиргажа ябаһан
Сунды Мэргэн баатар
Суранзан хэлмэээ алдажа,
Бата дэлюун сээжэдээ
Багса шаагдаһан годлинуудыг
Һугалан абажа хаяад,
Һуладан өөрөө унаба.
Сахигар сагаан шүдээ
Саанаһаа хүсэлэн заалажа,
Баатар зоригтой нүдэээ
Баһа дахин нээгээд,
Арга шадалаа зангидан,
Арай шамай үндыгөөд:
«Эжэл хамта ябаһан
Эрэлхэг нүхэр Сэнгэмни,
Харатан дайсанда диилдэнгүй,
Хаба шадалаараа тулалдыш,
Арьяатанай набарта оронхаар
Алдалжа унаһан дээрэл!» — гээд,
Хоёр хёрхо нүдэээ
Хододоо мүнхөөр анижа,
Арбан годлиин хоронһоо
Амияа табин унаба.
Үгытэй зоной дундаһаа
Үндыжэ гараһан баатарай
Улаан найхан шарай
Улам сэбэр болоһондол,

Арюун хэрэгыень хануулан,
Амигүйшье наа толотоно.
Хатуу шанга тулалдаанда
Хаагуурнь яагаад довтолхые
Сэрэгээ ударидан ябаһан
Сэсэн Сэнгэ зогсожо,
Сунды Мэргэн баатарай
Сууряатама уряал дуулаба.
Эмээлтэ хүлэг моринойнь
Эзэгүй харайхые обёорбо,
Дошхон гал тэмсэлдэ
Дорюун баатарлигаар тулалдаһан
Эдир наһанайнгаа нүхэрэй
Эндэ унаһые хараба.
Толотомо гуулин дуулгаяа
Толгойһоо аалихан абажа,
Сэсэн бодолто толгойгоо
Сээжэ дээрээ ганхуулан,
Урма зоригоо мүхөөд,
Удаан дуугай байтараа
Эршэ хүсэ орон,
Эрэлхэг зоригтой болоод:
«Амитан зонойнгоо түлөө
Ами наһаа үгэхэб!» — гэжэ
Сууряа шанга дуугаар
Сунды Мэргэндээ тангариглаба.
Хатуу булад хэлмэнүүдэй
Ханхинан даршаха абьян,
Булижа байһан дайсадай
Булай омог хашхаралдаан,
Зогсожо байһан Сэнгын
Зосоохиие хайран сорьёно,
Хажуу тээшээ харахадань,
Хаанай олон сэрэг
Хамаг тээһээн хүрээлээд,
Хашажа дүтэлжэ байна.

Тэмсэжэ байһан зонойнгоо
Тэнсэхэ аргагүй болоһые
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэдьхэл зүрхэндөө таажа,
Ухаан бодолоо гүйлгэн,
Удаахан зогсожо байтараа:
«Аюул тодхор болоо хаань,
Алдар нэрээрни ооглоорой!
Уудам сүлөөдэ ябаа хаа,
Уряал захяагааршни ерэхэб», — гэжэ
Уулын бүргэдэй хэлэһые
Ухаандаа мэтэр ханаад,
Алдар нэрыень дурдажа,
Абарагша бүргэдые дуудаба.
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэбэр сагаан саарһа
Үбдэг дээрээ дэлгээд,
Үзэг холбожо оробо,
«Хаанай олон сэрэгтэ
Хамһуулжа хюдуулжа байһан
Үгытэй арад зонииемни
Үхэлһөө абаржа туһалыт!» — гээд,
Үнэшэн хүнүүдтэ туһалжа,
Үнэр баян болгодог,
Баруун зүгтэ һуудалтай
Бата сагаан баатарта
Улад зонойнгоо нэрэхээ
Уряал захяа бэшэбэ.
Үдхэн хара үүлэнүүдые
Үдэ даляараа отолһоор,
Уулын сүлөөтэ бүргэд
Урагшаа дүүлин ерэхэ,
Дайнай газар дээгүүр
Даляараа һэбин элибэ.
Хаанай сэрэгтэ бүһэлүүлээд,
Хашуулжа довтолуулжа байһан

Сэнгэ хүбүүнэй сэрэгэй
Сэхэ дээрэнэнь шумайжа,
Уряалан байһан Сэнгын
Урдань ерэжэ һууба.
«Үргэн ехэ дайдадаа
Үдэ даляа дэлгээжэ,
Үнэр баян жаргалые
Үгэлэн дурдан хэлэнэлби.
Уудам сүлөөдэ ябаһанаа
Уряал захяагааршни ерэбэлби.
Хэхээр бүтээхээр юумыем,
Хэлэжэ түргэн үгыш!
Үдэ жэгүүрэйнгээ бүтэндэ,
Үгэ захяагыш дүүргэхэлби!» — гэжэ
Хоёр даляа һэбин,
Хонгёо шангаар түүрээбэ.
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэдьхэлһээ баясан дүтэлжэ,
Дун сагаан галуунай
Дуулан түүрээн хэлэнээр:
«Тулиһан хүнүүдтэ туһалжа,
Туруута моритой болгодог,
Үнэшэн хүнүүдтэ туһалжа,
Үнэр баян болгодог,
Арюун ехэ мүрэнэй
Аяар саана һуудаг,
Баран зондо алдартай
Бата сагаан баатарта
Саарһан тэмдэгыем абаашажа,
Сахилгаан түргөөр үгыш!» — гээд,
Бүхөөр тэрэнээ ласадажа,
Бүргэдтэ һарбайн үгэбэ.
Сарюун бүргэд яаража,
Саарһан тэмдэгыень зуугаад,
Үтэр тэрэниень хүргэхэээ
Үдэ жэгүүрээ зэһээд,
Урьдта үгэһэнэй үгэһэн

нэошээ палхинаи хүдэлтэр
Һэбин дэбин саашалба.
Уулын бүргэд шубууе
Урма зоригоор үдэшөөд,
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэрэг тээшээ эрьебэ.
Суранзан булад хэлмэтэй
Сунды Мэргэндэл адляар
Хаанай сэрэгэй урдаһаа
Хатуугаар зүрин тэмсэхэ
Тэнхээ шадалтай хүбүүдэйнгээ
Тэмсэлдэ унаһыень мэдэрбэ.
Хаан Гургалдай өөрөө
Хатан Эрдэнитээ хамта
Болзоотын боро толгойн
Болдог үндэрэй оройһоо
Добтолон байһан сэрэгээ
Дорюун омогоор харана.
Хан ехэ ордонойнь
Харуул сахюулай ахалагша
Сасаг намбай намилзаса
Сахариг бүтүүһээ холбоһон
Хиидхүүр үргэн тугаа
Хиидэ дээрэ үргэжэ,
Тэдэнэй урда байһан
Тэбхэр шулуун дээрэ
Хүлэг моритоёо гараад,
Хүндэлэн харан зогсоно.
Хаан Гургалдайн захиралтые
Хамаг сэрэгтэнь дуулгадаг,
Хурса хэлмэнүүдые агсаһан,
Хурдан сагаан моридтой
Гурбан хулдай баатарнууд
Гургалдай хаанай захиралтаар
Хадые уруу өөдэ
Хаба соогоо табилуулна.
Арбан тэрбээ бүхэргэглөөд

Арсан тээгээ бүтээгдээд,
Абиртан мэгдэн байһан
Эдир Сэнгын сэрэгы
Эрдэни хүүхэн зааж:
«Ахир Сэнгэ хүбүүе
Амидыгаар бариха хэрэгтэй! — гэжэ
Хамаг сэрэгтээ дуулгахыень
Хатан ёһоор захиран,
Хулдай гурбан баатарая
Хурдан түргөөр эльгээнэ.
— Үхөөрэй нүхэнэй оёорто
Үшөө дахин хаяхаб!» — гээд,
Хүлэг хара моринойнгоо
Хүзүүень нугарса залажа,
Хаан Гургалдайнгаа хажууда
Хабһаа няан дүтэлнэ.
«Хүсэтэй шуран баатарнуудни
Хүзүүндэнь бугуули хаяжа,
Энэ дороо баряад,
Эндэ асарха юм лэ», — гэжэ
Баяр энеэдээр дэлбэрэн,
Бахатай бүдүүн хоолойгоор
Хаан Гургалдай хэлээд,
Хатан тээшээ нэнгэнэ.
Хүсэтэй шанга һалхин
Хүүен шууян байжа,
Улаан тооһо бурьяса
Урда зүгһөө үлээнэ.
Үгытэй зонойнгоо амиие
Үхэлһөө абарха арга
Ухаан бодолой шадал соо
Урилдуулжа бодожо байһан
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэрэг зондоо хандажа,
Хара һалхин өөдэ
Хамаг сэрэгээ зүдхүүлэн,
Хаанай сэрэгэй малаһаа

Хаанай сэрэгэн урдаа
Хатуу тулалдаа эмхидхэбэ.
Сэнгын сэрэгэй арааа
Сэхэ добтолжо ороод,
Хабшажа хааха ханаатай
Хаанай сэрэгэй харайлдахада,
Габшагай хүбэлгэн Сэнгэ
Гал түймэр табиба.
Урдааа үлээхэн халхингаа
Утаата түймэр түргэдэжэ,
Сэнгын сэрэгэй арааа
Сэхэ добтолһон баатарнууды
Улаан галаар хайран,
Урдаа намнажа оробо.
Хаанай сэрэгтэ бүхэлэгдөөд,
Хашагдажа добтолуулжа байһан
Аргата Сэнгын сэрэг
Ара талааа амаржа,
Ганса тээшээ тулалдан,
Галай хойноһоо сухарива.
Үзэлэй ехэ түймэрэй
Үдхэн хара утаанда
Хаанай сэрэг төөрижэ,
Хахан шатан хоробо!
Ахир Сэнгыг бугуулдыад,
Амидыгаар асархыень хүлээжэ,
Болзоотын боро толгойн
Болдог үндэртэ байһан
Гургалдай Эрдэни хоёрто
Гурбан хулдай баатарынь
Мэтэр түргэн ерээд,
Мэгдэн байжа дуулгаба:
«Хамаг сэрэгэймнай хахад
Халуун галда шатаал!
Хаан Сугсагалдай өөрөө
Хамта тэдэнээр хосороол!»
Эмээл моритой байһан

Эрдэни хүүхэн атиралдан,
Шалбааг уһанай тогтосо
Шааяса сорхирсо бархирба.
Арюун сэбэр шарайтайшье наа,
Ада хорон сэдхэлтэй
Хатан хүүхэнэй улхархайһаа
Хашажа шабхажа гаргаһан
Хоёр нюдэнэйн уһаар
Хорхой шабхай умдална.
Хаан Гургалдай хашхараад,
Хара хүлэгэйнгөө шадалаар
Болзоотын боро толгойн
Бооридонь хүрэтэр харайлгаба.
Уур хоронойнгоо ехэдэ
Улаан хөөһэ буража,
Хамаг олон сэрэгэйнгээ
Хажуу тээшээ зайсатар,
Ойн арьяаг модоной
Орбонтоёо хобхоржо унатар
Хахан сасан байжа,
Хараал шэрээл табиба.
«Хүлэг сагаан моридым,
Хүсэтэ олон баатарнуудым
Булиха шадалтай байгаа нааш,
Бүхэлээр шамайе залгихаб!» — гээд,
Хада уулын доһолтор
Хамар амаараа турьяжа,
Сэнгын үлэһэн сэрэгы
Сэсэрсэ үрхирсэ харбаба.
Хайлажа уйлажа байһан
Хатан Эрдэни гэдэгынь
Газар дэлхэйдэ үзэгдөөгүй
Гайхалай ехэ хүсөөр
Хаан Гургалдайн харбахы
Харан сасуу баясажа,
Бархирха уйлахань аалидаад,

Барагтай болон зогсобо.
«Харатай мэхэ ханажа,
Хайран ганса эсэгийем
Халуун галаар галдахандашни,
Харюу үнөөгөө абахаб!» — гээд,
Аргатай Сэнгэ хүбүүе
Ама алдан занана.
Шара хорондоо шатан,
Шарай шэгээ хубилгаад,
Хаража байһан Эрдэни
Хазаарта мориёо залажа,
Хаан Гургалдай тээшээ
Хада уруу харайлгаба.
Сэсэн Сэнгэ хүбүүнэй
Сэрэг зоние барагсаагаад,
Үлөөд байһан хүнүүдыень
Үрэбхихэ хорохо ханаатай,
Хомхой Гургалдай хаан
Хойшоо сухарин ангайба.
Хаан Гургалдайн амые
Хатан Эрдэни хаража,
Иимэ хүсэтэй нүхэрыем
Илаха булиха амитан
Түби дэлхэй дээрэ
Түрөөгүй байха гээд,
Ухаандаа дахин ханажа,
Урматай бардам болоно.

БАТА САГААН БААТАР

Улад зоной нёлбоһон,
Урдажа гараһан шунаниинь
Газарай хүрьһэ дэбтээн,
Гашуудал зоболон тарина.
«Хаанай олон сэрэгтэ
Хамбултха хулултха байһан

лам нууцка хөдүүлжэ байсан
Үгытай арад зонииемнай
Үхэлһөө абаржа туһалыт!» — гэхэн
Захяа уряалаар ерэхэн
Заяата сагаан баатар
Эгээл энэ үедэ
Эмээлтын хүтэлэй оройһоо
Хаан Гургалдайн аашалхые
Хаража зэбүүсэн байба.
Булигдаад байһан Сэнгын
Бусалма халуун үгэнүүдые,
Бэрхэ аюулһаа хүрдэжэ,
Бээе үгэхэгүй хабыень
Арга шадалаарнь мэдээд,
Абархые бодон байба.
Хаан Гургалдайн хэрхиржэ,
Хамагые хорохоор забдахадань,
Баруун зүгтэ нуудалтай
Бата сагаан баатар
Ерэн хандагайн эбэрээр
Елэртэр матажа хэнэн
Яһан шара номоёо
Яаран байжа дэлээд,
Шуумар хурдан годлиёо
Шунхинаса шэбшээд табиба.
Агаар һалхин шууяад,
Аюулга шангаар зэдэлбэ,
Хүүеэн шууяан болоод,
Хүнэй шэхэ дүлиирүүлбэ.
Сэсэн Сэнгэ хүбүүнэй
Сэрэгыень хорожо байһан
Хаан Гургалдай хорд гээд,
Хахаһан юумэдэл нуушаба.
Хатан Эрдэниин эрьежэ,
Хаан Гургалдайгаа харахадань,
Асари томо зэбэтэй
Анбан алын голпиие

Аман сооһоо һугалан,
Абажа ядан байба ха.
«Хүн түрэлтэй амитан аад,
Хүнэй шуһаар умдалжа,
Амиды ябаһан зониие
Амандаа хорожо байнхаар,
Наашаа түргэн ерэжэ,
Намтай туршаад үзэ!» — гээд,
Аяар холын замда
Аяшаржа эсэжэ ерэнэн
Бата сагаан баатар
Бардам шангаар хэлэбэ.
Улаан тангалайдаа зоогдоһон
Ута годли һугалаад,
Бүлин шуһаар турьян,
Бүглэржэ хитаржа байһан
Хаан Гургалдай үндыжэ,
Хашхарһан тээшэнь хараба.
Самсаал гурьба татаатай
Сарбан ехэ хүхэ
Баруун гартаа бариһан
Баатар томо хүн
Эмээлтын хүтэлэй нахииса
Эгсэ оройдонь һуугаад,
Хатуу тамхяа татан,
Хара утаа бааюулжа,
Үүлэ мана тататар,
Үрхирсэ үлэжэ байба.
Үргэн ехэ сээжэтэй
Үүлэндэ тулама бээтэй
Хадхаха, сабшахада дабагдахагүй
Хашарһан булад хубсаһатай,
Үбсүү сээжэдээ хүрэмэ
Үдхэн шара һахалтай,
Һүрөөтэй иимэ хүнһөө
Һүрдэхын ехээр һүрдэжэ,

Гургалдай хаан бахардаад,
Гуйбажа найгажа байтараа,
Гэнтэ урагшаа үндын,
Гэдэргээ унан хитайжа:
«Эзэлжэ хууһан дайдадамни
Эдээрхэн ябаһан амитан гүш?
Уряалгүй ерэнэн шамайе
Урагшашни нугалжа эбхээд,
Шөрдэг дороо хабшуулжа
Шэнээн намда байха!
Адар томо бэеыешни
Ара гэдэргэнь нугалжа,
Хүл дороо гэшхэхэ
Хүсэн намда байха.
Аймхай яяр бэшэ һаа,
Ама хэлээ заалажа,
Хаанаһаа юундэ ерэнэнэ
Хажуудам тогтожо хэлэ!» — гэжэ
Бага зэргэ шэшэрбэшье,
Баһал бардам янзатайгаар,
Оройнгоо ганса нюдые
Огторгой өөдэ хялайлган,
Газарай дорьбон шэшэртэр,
Гамгүй шангаар хашхарба.
Хүсээ туршажа үзэнгүй,
Хүхирүү бардамаар шашхажа,
Айлгажа байнаб гэнэндэл,
Аманда орохысо хүхирхэдэнь,
Бата сагаан баатар
Баһа нууриһаа бодоод:
«Арад зоной дунда
Алдар нэрээ суурхуулжа,
Барлаг зоной дунда
Баатар солоёо магтуулжа,
Зобоһон тулиһан хүнүүдтэ
Зол жаргал асардаг,

Үнэшэн хүнүүдтэ туһалжа,
Үнэр баян болгодог,
Баруун зүгтэ нуудалтай
Бата сагаан баатар гээшэб!
Амидыгаар шамда һоруулжа,
Арга хабаяа барагдаһан
Арад зоной гуйлтаар
Аяар эндэ ерээб.
Үхэл зоболон тухайдаа
Үзэг бэшэг холбуулан,
Уужам сүлөөтэ нютагһаам
Урижа дуудаж асараал,
Амар жаргалта дайдаһаам
Абарыш гэжэ ерүүлээл!» — гэбэ.
Арюун сэхэ һаналаа
Айхабтар шангаар хэлэхэдэнь,
Олон арад һайшааж,
Ой ухаанһаа баясаба,
Ойн модод өөгшөөжэ,
Оог хашхараагаар сууряатаба,
Уһан голнууд зохидшоожо,
Урма баяраар долгилбо,
Газар дэлхэй доһолоод,
Габа гаран байба.
Хаанай олон сэрэгүүд
Харата хатан Эрдэнитэеэ
Газарай габа уруу хийдэжэ,
Гарахаар бэшээр унабад.
Дайнда шархатаһан хүнүүд
Дахин һөөргөө эдэгэжэ,
Дарлалгада зобонһон хүнүүд
Дала нюргаа тэниижэ,
Абиртажа мэгдэжэ байһан
Аргата Сэнгэ сэрэгтэеэ
Хүхюун шарай шарайлжа,
Хүл дээрээ үндыбэ.

Хаан Гургалдай абиртабашье,
Хахир шангаар хашхаран,
Энэ болоhon ушарые
Эли тодоор мэдэхээ
Ганса нюдээ онголзуулан,
Гар хүлөө татагануулба.
Бата сагаан баатар
Бага зэргэ уурлажа,
Хурса сагаан шарайгаа
Хуха нуга уршалаатуулан:
«Амиды ябаһан хүниие
Ара гэдэргэнь нугалаад,
Хүл дороо гэшхэдэг
Хүсэ шадалаа магтаһан,
Урдаа байһан хүниие
Урагшань нугалжа эбхээд,
Шэрдэг дороо хабшуулдаг
Шэнээ шадалаа найрхаһан,
Ганса нюдэтэй танайнгаа
Гарай шүрбэһэ үзээл!» — гэнэн
Шог хорон үгөөр
Шобто шэхыень сорьёбо.
«Эрхын шүрбэһэнэй хүрэхысэ,
Эмэригдээд шамтай үзэхэм.
Альга һабарай шадал соо
Адхалдаад шамтай туршахам!» —
Мүр ганса боложо,
Мүргэдэг бухадал зоходоод,
Ороһон буурадал адляар
Оодоргон Гургалдай ошобо.
Бата сагаан баатар
Бардам дорюунаар эрьежэ,
Сарбан ехэ хүхэээ
Саб шүүрэн абаад,
Улайша мяхаша дайсаниие
Урдаһаань угтажа бодобо.

Газар дэлхийн хүсэтэн
Гал сухал дундаа
Тэс гэжэ мүргэлдөөд,
Тэнсүү адляар сабшалдаба.
Харын ехээр хардалсажа,
Хам бээдээ оролсоод,
Хүл дээрээ носолдожо,
Хүсэнэй хүрэхысэ һэжэлсэхэдэнь,
Хада дайрагдан үрхиржэ,
Хара тоһон болоно ха.
Хүбшын модон үгдэржэ,
Хүл доронь обоорно ха.
Үни удаан тулалдаад,
Үндыжэ һөөргөө бодонод,
Шадалай ехээр угзаралдан,
Шара хороо гаргажа,
Альга һабарай хүрэхысэ
Адхалдан бажуулдан байна ха.
Баруун зүгтэ һуудалтай
Бата сагаан баатарые
Дүрбэ болотор сабшахадань,
Дүрбэн хүн болоод,
Хажуу тээһэнь хамнажа,
Харатай бэрхээр добтолно ха.
Арга шадалаа һуларжа,
Аманһаа хэлээ бултайлгаад,
Хаан Гургалдайн аһахада
Хажуу тээшэнь һэжэжэ,
Бата сагаан баатар
Бахим таһа сабшаба.
Үлхэлдэжэ дахин холболдоод,
Үшөө амидырха һанаатай,
Мухар сээжээ үндылгэн,
Мулта сабшуулһан толгойгоо
Саагуур наагуур бэдэрхэдэнь,
Бата сагаан баатар
Бата сагаан баатар

Бага дээрэгтэнь нэрээсээ.
Задаржа таһарһан гэдэһэниинь
Зааханууд могой боложо,
Үбһэ ногооной оёороор
Үгы болон тэрьедэхэдэнь,
Хүсэтэ сагаан баатар
Хүбүүн Сэнгэ хоёр
Нэгэшье могой үлөөнгүй,
Нэрбэжэ бултыень дэбһэбэ.

АРАД ЗОНОЙ БАЯР

Ами наһаа хайрлангүй,
Арад зоной тэмсэһэн
Энэ хатуу тулалдаанай
Эсэс эндэ ерэбэ.
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэдьхэл зүрхэнһөө баясажа,
Бата сагаан баатарта
Баяр ехээр хүргэжэ,
Үбсүүндээ хүрэмэ һахалыень
Үндэн таалан тэбэрибэ.
Арад зониинь бүгэдөөрөө
Арюун сагаан баатарта
Ута наһа наһалхыень
Уряал болгон хүсэнэ.
Алдар солын оройһоо
Абаржа хаража ябахыень
Аха дүүгэй ёһоор
Аман захяа үгэнэ.
Самсаал гурьба татаатай
Сарбан ехэ хүхэээ
Альган дээрээ табяад,
Аалихан Сэнгэдэ дүтэлэн:
«Бэрхэ сэсэн байһандашни
Бэлэг болгон баринаб.

Зон хүнөө хамгаалжа,
Зол жаргалтай ябахыешни
Барижа ябаһан зэбсэгээ
Баруун гараараа үгэнэб», — гэжэ
Бата сагаан баатар
Барас хоолойгоор хэлээд,
Хүл дээрээ дохин,
Хүндэтэй ёһоор бариба.
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэрэг зонойнгоо урда
Түрүүлэн гансаараа гаража,
Түүхэ ехэтэ хүхыень
Үбдэг дээрээ тонгойн,
Үгэ тангариглан абаба.
Энэ хүхыень барихадаа,
Эрэ бэень хэргэжэ,
Амилха бүрээ ургажа,
Алхаха бүрээ хүгжэжэ,
Зон арадайнгаа дунда
Зориг хүсэ нэмэбэ.
Хүхюун баяраар халиһан
Хүн зоной дундуур
Үлхөөтэй яһан болоһон
Үтэли хоёр хүгшэдые
Арагшаа Зандари хоёр
Ара хойноо дахуулан
Хүхюутэй шамдуун ябажа,
Хүбүүн Сэнгэдэ асараад:
«Энэ хүбүүнтнай!» — гээд,
Эдир Сэнгыг зааба.
«Хүбүүн, хүбүүн! — гэлдэн,
Хүгшэд Сэнгэдэ аһалдажа,
— Үлгытэй орхиһон хүбүүмнай
Үргэн зоноо абарбаш!» — гээд,
һайхан бэеынь тэбэрин,
һанан һанан таалабад.

Энхэрэн байһан Сэнгэ:
«Эжы, абамни!» — гээд,
Тэдэ хоёрые тэбэрижэ,
Тэнсүү адли таалаба.
Бата сагаан баатар
Баясан энеэн байтараа:
«Орон нютагһаа гараһаар
Олон жэл болооб.
Аха дүү таанараа
Айлшалжа ошохыетнай гуйнаб!
Баруун гараа үргэжэ,
Баяр жаргал юрөөгөөд,
Гэр тээшээ бусахаа
Гэдэргээ эрьен забдаба.
Тэндэ байһан зон
Тэрэ баатараа хүндэлжэ,
Хурдан хүлэг мориндо
Хударга зүүдхэл түхээрээд,
Арадай бэлэг болгон,
Абаашажа ёһолон барихыень
Баатар Сэнгэ хүбүүндэ
Барюулжа шамдуун үгэбэ.
Хүлэр мүнгэн эмээлтэй
Хүлэг найхан мориё
Сэсэн Сэнгэ хүбүүн
Сэхэ хүтэлжэ абаашаад,
Бата сагаан баатарта
Баяр ехээр хүргэн,
Ураг түрэлэй ёһоор
Урдань асаржа барйба.
Амар жаргал асарһан
Арюун сагаан баатар
Эмниг хүлэгыень абажа,
Эмээл дээрэнь нуугаад:
«Хани барисаанай тэмдэг
Хазаарта мори үгэһыетнай

Арад зондоо хэлэжэ,
Аха дүүнэрээ танилсуулхаб.
Адууһа малаа үдхэжэ,
Амгалан тэнюун нуухыетнай
Хариин дайсанһаа абаржа,
Хаража сахижа ябахаб!» — гээд,
Хүлэг мориной хурдаар
Хүдэлбэ түргэн нууриһаа.
Тэб байса харайлгахадаа
Тэнгэриһээ нааша зуралзаад,
Унин тооһо татуулан,
Уула хадые дабаба.
Амгалан жаргал олоһон
Арад зон бүгэдөөрөө
Бата сагаан баатарые
Баяр ёһололоор үдэшэбэ,
Үндэр наһа наһалхыень
Үнэн зүрхэнһөө юрөөбэ,
Хожом айлшалжа ерэхыень
Хоолойн хүрэхысэ уряалба.